

A proxección exterior da literatura galega e Carlos Casares: obstáculos e estratexias

Iolanda Galanes Santos

Grupo de investigación BiFeGa_BITRAGA
Universidade de Vigo

[Recibido, 11 maio 2018; aceptado, 10 xullo 2018]

<http://dx.doi.org/10.15304/bgl.53.5032>

RESUMO A literatura galega afianzou a súa proxección exterior a través da intra e da extratradución, sobre todo desde a cooficialidade do idioma (1981). Unha peza importante neste proceso é o activismo intelectual, editorial e tradutolóxico de Carlos Casares. Neste artigo analizamos a proxección exterior da literatura galega desde o marco da Socioloxía da tradución (Heilbron e Sapiro, 2002) conforme ao modelo de obstáculos e dificultades á tradución (Sapiro dir., 2012). A partir dos datos da Biblioteca da Tradución Galega (BITRAGA) e de documentación publicada e inédita de Casares, identificamos as dificultades de proxección dunha literatura minorizada, bosquexamos as regras de relación entre sistemas literarios na época partindo dunha posición subalterna e consignamos, de ser o caso, as súas estratexias para rebordar esas dificultades.

PALABRAS CHAVE: Tradución literaria galega; Socioloxía da tradución; Carlos Casares; proxección exterior.

ABSTRACT Galician literature has consolidated its external projection through intra and extratranslation, especially since the language co-official status (1981). An important piece in this process is the intellectual, editorial and translation activism of Carlos Casares. In this article we will analyse the external projection of Galician literature from the framework of Translation Sociology (Heilbron and Sapiro, 2002) according to the model of obstacles and difficulties to translation (Sapiro, dir. 2012). Depart from data of Biblioteca da Tradución Galega (BITRAGA) and the documentation published by Casares, we will identify the difficulties of a minority language projection, introduce the rules of the relationship between literary systems in the moment from a subaltern position and we consign their strategies to overcome difficulties.

KEYWORDS: Galician literary translation; Translation Sociology; Carlos Casares; external projection.

Introdución¹

A efeméride do Día das Letras Galegas implica a actualización e a posta en escena do autor/a homenaxeado/a no panorama literario galego. A concesión desta honra leva a resituarse no sistema literario unha figura desaparecida hai polo menos unha década, sobre a que se producen achegas de interese para Historia da literatura e, tamén, da Tradución literaria.

Das múltiples contribucións colleitadas sobre Carlos Casares, sobrancean as que deitan luz sobre aspectos menos coñecidos, como a súa faceta poética (nomeadamente, Chacón, 2017, López-Casanova, 2017 ou Piñeiro Pais, 2017), ou o seu labor docente (por ex. o simposio Literatura e Memoria: Carlos Casares no ensino do 10 e 11 de novembro de 2017, organizado por Roig-Rechou e Porto Castro). Merecen igualmente unha mención os traballos que rescatan obra dispersa, como por exemplo Salgado (2017: 169-185). Máis aló da reiteración innecesaria de datos coñecidos, interesan as interpretacións sistémicas como a de Roig Rechou e Fernández Vázquez (2017) no referido á Literatura Infantil e Xuvenil (en adiante LIX) e Regueira (2017) verbo da narrativa.

32

O interese de Casares pola internacionalización da literatura (e da cultura) galega explícase en varias entrevistas (véxase por exemplo Viale Moutinho, 1988, 2004; Lama 1999, Fortes 2002) e nalgúns dos seus artigos de “A Leticia de ler”. A este interese responde tamén o coidado con que traducía obra propia (*Os mortos daquel verán*, *Deus sentado nun sillón azul* ou *O sol do verán*, entre outros) ou allea (de Hemingway, Torrente Ballester, Maria Gripe, Saint-Éxupéry, M.A. Pacheco, J.L. García Sánchez, Ricardo Alcántara, Mercé Canela i Garayoa, Mercé Company, Ricard Creus, Ester Jaume ou Helena Rosa Trias). No campo editorial, non só anovou o catálogo de traducións ao galego coa inclusión de referencias da literatura universal na editorial Galaxia, senón que tamén asistiu e interveu en feiras e mostras internacionais (*Salon du Livre*, Bolonia, Frankfurt, Líber etc.) e promoveu outras iniciativas neste senso.

¹ Traballo vinculado ao proxecto de investigación “Nuevas estrategias de promoción cultural. Las ferias internacionales del libro y la condición de invitado de honor” (Universidade de Santiago de Compostela), financiado pola Axencia Estatal de Investigación, do Ministerio de Ciencia, Innovación e Universidades do Goberno Español, e Fondos FEDER (AEI/FEDER, UE), entre 2018 e 2020 (código FFI2017-85760-P).

Esta é, polo tanto, unha cuestión presente nas múltiples facetas da súa actividade e, en cambio, escasamente abordada no denominado Ano Casares².

O relativo á tradución casariana pode recuperarse de traballos anteriores a 2017 (entre outros, Luna Alonso e Galanes Santos, 2012; Galanes Santos, 2014a; Luna Alonso, 2017), en Fernández Vázquez (2015) e tamén nalgún posterior, como en Rodríguez Vega (2017), que ofrece unha interpretación sistémica da difusión da literatura galega no ámbito peninsular a través da metáfora “a utopía de Verines”.

No presente traballo integramos outras facetas de Casares, alén da tradutora, e abordamos de modo sistémico a súa acción na proxección exterior da literatura galega como autor, editor, tradutor e xestor institucional. De modo previo, realizamos unha caracterización desa proxección con base nos presupostos da Socioloxía da tradución e nos datos de tradución de BITRAGA. De xeito que analizamos o cumprimento das regras do Sistema mundial de tradución (Heilbron, 1999) na tradución literaria galega a partir de 1980 e ata a desaparición do autor en 2002. Identificamos os obstáculos á tradución (Sapiro, 2012 [dir.]) aplicables ao ámbito galego, en tanto que cultura minorizada no período citado e, por último, poñemos en relación eses obstáculos coas estratexias ideadas ou postas en práctica por Carlos Casares nos inicios do proceso de proxección exterior (entre 1981 e 2002) a partir da consulta de materiais publicados e inéditos³. Proponémonos, así, realizar unha interpretación conxunta de feitos, razóns e eventos, da proxección exterior da literatura galega baseada nos datos de tradución e no pensamento e praxe de Casares. En definitiva, con base en

² Como por exemplo na mesa redonda celebrada no Consello da Cultura Galega o 14 de xuño de 2017 con intervinientes coetáneos de Casares nalgunhas das accións de internacionalización. Máis información sobre o acto en: <http://fundacioncarloscasares.org/2017/06/15/o-pen-clube-de-galicia-analiza-o-papel-de-casares-como-difusor-internacional-da-literatura-galega/> Pódese acceder á gravación da mesa desde: <http://consellodacultura.gal/mediateca/evento.php?id=200586> [Última consulta: 01/03/2018].

³ Para unha visión actualizada da bibliografía de Carlos Casares resulta de moita utilidade a consulta da páxina web da Fundación Carlos Casares no seu apartado de bibliografía, así como Garrido (2017:159-166). Os materiais inéditos consultados proveñen do Arquivo Persoal de Carlos Casares custodiado pola Fundación Carlos Casares. No anexo 1 figura unha relación destes materiais consultados. Agradecemos a colaboración neste traballo á Fundación Carlos Casares nas persoas de Gustavo Adolfo Garrido e Miguel Valverde Juncal, así como á familia do escritor e ao seu estreito colaborador en Galaxia, Damián Villaláin.

exhaustivos datos e informacións en parte inéditas, analizamos os obstáculos e atrancos da cultura galega, como sistema cultural minorizado, na hora da súa internacionalización.

O Sistema mundial de tradución e os obstáculos á tradución literaria

Nun dos artigos fundacionais dos estudos de Socioloxía da tradución (Heilbron e Sapiro, 2002: 3), nada a partir da liña de Socioloxía da cultura de Pierre Bourdieu, encontramos unhas valiosas palabras que serven de marco á presente achega e que ilustran os seus obxectivos analíticos

Analyser les pratiques de traduction permet de soulever un ensemble de questions touchant au fonctionnement des champs de production culturelle et aux échanges transnationaux, qui ne sont débattus aujourd’hui que sous la notion générale de «globalisation» ou de «mondialisation». Le processus d’unification d’un marché mondial des biens symboliques ne devrait pas masquer le fait que d’autres formes de circulation internationale de ces biens ou d’échanges culturels l’ont précédé, qui continuent de structurer un espace de relations plus ou moins réglées.

34

As súas palabras sitúannos na dobre lóxica das relacións culturais contemporáneas, que se formalizan na tensión entre globalización (tamén dos bens culturais) e resistencia da propia cultura. Esta mesma dicotomía está presente na lúcida visión de Carlos Casares sobre o panorama cultural nunha das súas últimas conferencias en 2001 (Casares, 2017a: 39). Ademais, a través dun escrito póstumo coñecemos o valor que lle atribúe nese escenario ao coñecemento dos fluxos de tradución, pois para el: “Un dos mellores indicadores da saúde da nosa literatura e do interese que esperta no exterior é coñecer que autores, que obras e a que linguas foron traducidas” (Carlos Casares [dir.], 2003: 2). Estas palabras fan de Casares unha testemuña de excepción do proceso de proxección exterior da literatura galega, por que sitúa a tradución literaria nun lugar principal nos Estudos Culturais, por que salienta o papel desta nas relacións interculturais e mais por ser Casares un axente cultural relevante desde o comezo da súa carreira pero especialmente entre 1981 e a súa desaparición (2002), é dicir, nun momento de grande proxección da cultura galega na Idade Contemporánea.

Para analizarmos as prácticas de tradución debemos inicialmente saber a que tipo de cultura pertence o obxecto de estudo, desde o punto de vista de la Socioloxía da cultura. Partimos de que os intercambios culturais non se rexen polas mesmas regras cá Economía e que teñen unha dinámica propia, ao constituíren unha esfera relativamente autónoma, coma un universo internacional con dimensión económica, política e simbólica, tal como establece Heilbron en 1999. Esta relativa autonomía leva a configurar un Sistema mundial de tradución organizado xerarquicamente en termos de centro e periferia, que se rexe por unhas determinadas regras (6), descritas en 1999 e revisadas posteriormente (Heilbron, 2009: 260-272).

Unha das principais características deste sistema é ser unha estrutura xerárquica (regra 1) con grupos lingüísticos centrais, semiperiféricos e periféricos. É ademais un sistema dinámico (2), no que a comunicación entre grupos periféricos pasa frecuentemente pola mediación dun grupo central (3). Neste sistema unha lingua gaña en centralidade canto maior sexa a variedade de xéneros de obra traducida que se publica (4). A existencia dunha lingua hipercentral coma o inglés, actúa en detrimento da tradución doutras linguas (5). Outra das regras establece que a importancia das traducións é inversamente proporcional á centralidade da súa posición (6), isto é, canto máis central sexa o sistema, menos importancia lle dá á tradución literaria e menos traducións a esa lingua se producen.

A posición dunha lingua⁴ neste sistema xerárquico establécese segundo a proporción de obra traducida da comunidade lingüística, de xeito que Heilbron (2009: 262) distingue unha posición hipercentral, a da cultura expresada en inglés; unha posición central, a das culturas francesa, alemá e rusa, que son lingua meta do 10 ao 12% das traducións na década de 1980 (segundo datos do *Index Translationum*); varias semiperiféricas con porcentaxes de tradución entre o 1 e o 3%, coma o español, o italiano, o danés, o sueco, o polaco e o checo; e, por último, as linguas (ou comunidades lingüísticas) periféricas, etiqueta reservada para aquelas cuxa porcentaxe de tradución representa menos do 1% do mercado mundial, entre

⁴ Mantemos a referencia a *linguas* utilizada pola Socioloxía da tradución (Heilbron, Sapiro, Casanova, etc.) aínda que consideramos máis apropiado aludir a comunidades culturais que usan unha lingua. Unha alternativa aconsellable para varias culturas que partillan lingua é o de consignar cultura e mais o nome do país (por ex. cultura francesa ou cultura española).

as que debemos situar a cultura galega. Pola súa banda Casanova (2002/4: 9) incluíríaa no heteroxéneo grupo das *langues dominées* no subgrupo de

les langues de création ou de « récréation » récente, devenues, au moment d'une indépendance, langue nationale (le catalan, le coréen, le gaélique, l'hébreu, le néonorvégien...). Elles ont peu de locuteurs, peu de productions à offrir, sont pratiquées par peu de polyglottes et n'ont pas (ou peu) de traditions d'échanges avec d'autres pays. Elles doivent acquérir peu à peu une existence internationale en favorisant les traductions.

Aínda que existen notables diferenzas no seo do devandito grupo de linguas (ou culturas) no referido aos datos demolingüísticos, é común a todas elas, tamén ao galego, a necesidade de realizar traducións para visibilizárense como cultura no exterior. A esa necesidade responde o exponencial desenvolvemento da tradución galega experimentado desde 1981 ata a actualidade, cuxas estratexias bosquexamos nesta investigación e en cuxos inicios Carlos Casares tivo un papel relevante (de 1981 a 2002).

Os primeiros pasos da nosa investigación conducíronos a cuantificar os datos da tradución literaria galega, que foi abordada polo Grupo de investigación BITRAGA da Universidade de Vigo na súa Biblioteca da Tradución Galega, desde 2004. A partir deles coñecemos os grandes números dos fluxos de intra e extratradución no sistema literario galego (Galanes Santos, 2016: 159-162), e fomos quen de realizar unha interpretación cualitativa tanto da exportación da literatura galega traducida (Fernández Rodríguez, Galanes Santos e Luna Alonso [eds.], 2012) como da tradución de obra estranxeira en Galicia (Luna Alonso, Fernández Rodríguez, Galanes Santos e Montero Küpper, 2015). A estas investigacións subxacen as cuestións: Que se traduce? Cando se traduce? Quen traduce? Por que se traduce? Pois o feito de que unha obra se traduza depende de múltiples factores que atinxen tanto á obra e á autoría, como a factores sistémicos

La traduction des littératures étrangères dépend ensuite de la structure de l'espace de réception, selon qu'il est lui aussi plus ou moins régi par la logique de marché ou par une logique politique, et doit être rapportée aux principes de fonctionnement de ses instances: contrôle de l'imprimé, structure du champ éditorial, collections spécialisées, politique éditoriale de chaque maison, espace des revues et périodiques, modes de consécration (prix littéraires, distinctions), etc. La réception sera en partie déterminée par les représentations de la culture d'origine et du statut (majoritaire ou minoritaire) de la langue. Les œuvres

traduites peuvent être appropriées de façons diverses et parfois contradictoires, en fonction des enjeux propres au champ intellectuel de réception (Heilbron e Sapiro, 2002: 5).

Na presente investigación sobre os factores que dificultan a tradución literaria mantemos a perspectiva sistémica e preguntámonos, en cambio, por que non se traduce? Para tentar respondela precisamos de información complementarias aos datos cuantitativos de BITRAGA, polo que acudimos ao legado de Carlos Casares. A tripla condición de Carlos Casares de axente institucional (como presidente do Consello da Cultura Galega e mais como membro da Real Academia Galega), ao tempo que director dunha das principais editoras galegas (Galaxia) e que exerza de tradutor, escritor e crítico literario, fai especialmente interesante analizar a súa visión da tradución literaria e dos intercambios culturais exteriores. A súa inxente obra publicada e a consulta de materiais inéditos do seu Arquivo Persoal (depositado na Fundación Carlos Casares) contribúen a explicar algúns datos. Ademais das traducións propias ou alleas publicadas, que se poden consultar en BITRAGA, interésannos tamén algunhas traducións inéditas (Luna Alonso e Galanes Santos, 2012: 38-47) ou dispersas (Galanes Santos, 2014b: 189-194), que son testemuño de proxectos cuxas publicacións non chegaron a termo.

A existencia de obstáculos á tradución enúnciase en Sapiro (2009: 20) en termos de obstáculos económicos, políticos e culturais, que condicionan as políticas editoriais no referido á selección de novos títulos para traducir. É dicir, as escollas prodúcense condicionadas por eses factores de modo que os intermediarios políticos (agregados culturais, responsables do sector libro e institutos de tradución), económicos (editores e axentes literarios) e culturais (tradutores, escritores, críticos e universitarios) non actúan con autonomía (Figuerola, 2008: 329).

Para coñecermos en concreto a formulación teórica dos obstáculos á tradución, seguimos a obra de Gisèle Sapiro e os seus estudos verbo dos obstáculos da literatura e do ensaio francés para seren traducidos ao inglés en ámbito estadounidense, (Sapiro, 2012a: 25) e sobre os obstáculos á importación de literatura estranxeira en Francia (Sapiro, 2012b). A autora mantén neles a tipoloxía: obstáculos económicos e culturais pero obvia os obstáculos políticos, por entender que atinxen á censura e non resultaren en principio acaídos ás culturas e contextos dos seus estudos de caso.

En ambos os traballos a autora trata os obstáculos desde parámetros concretos, que non son necesariamente extrapolables ao estudo da tradución noutras culturas e conxunturas. A modo de exemplo, cita de entre os obstáculos económicos (Sapiro, 2012a: 25-42): 1. A piratería. 2. O custo da tradución e dos dereitos de tradución. 3. Os anticipos e cesión de dereitos e outras condicións por parte dos axentes (plan de marketing, etc.) 4. O tempo, tanto de negociación, como a demora en producir a tradución ou os tempos de vida útil da obra. De entre os obstáculos culturais sinala Sapiro (2012a: 42-53.): 1. Os problemas lingüísticos no momento da toma de decisión por descoñecemento da lingua. 2. Os obstáculos lingüísticos (falsos amigos, solucións dialectais ou intraducibles etc.). 3. Os problemas da escrita por cuestións de transferencia por ex. de metáforas, ou doutras formas. 4. Os problemas por diverxencia de criterio entre autor e tradutor. 5. A selección dun bo tradutor é outro dos obstáculos indicados. 6. Por último, cita como obstáculo que non sempre sexa posible determinar a calidade da tradución por ter un orixinal escrito nunha lingua afastada. Na investigación sobre os obstáculos para a difusión de literaturas estranxeiras en Francia (Sapiro, 2012b: 202-230) a autora enumera outros parámetros adaptados ao seu obxecto de estudo (a literatura), á modalidade (tradución directa) e á relevante posición da industria editorial francesa, un dos faros editoriais do mercado europeo interesado en obra ‘exótica’⁵.

A lectura de ambos os capítulos fixéronnos tomar conciencia da importancia de deseñar un modelo de análise de obstáculos flexible, isto é, neste caso adaptado ás culturas periféricas, que se desenvolven baixo condicións distintas ás das culturas centrais e, polo tanto, con outros atran-

⁵ No caso da importación de obra estranxeira en Francia (Sapiro, 2012b: 2011-19) os obstáculos teñen que ver: (1) coa concorrencia entre editores por conseguir os dereitos de obras mestras, pero tamén (2) coa limitación de espazo, pois non son moitas as coleccións para literatura estranxeira. É igualmente relevante como obstáculo coñecer: (3) o tipo de lingua do que se traduce, no que se refire á súa condición e ao que dela se derive (con ou sen política de tradución, existencia de tradutores cualificados etc.). Tamén é un obstáculo (4) manter o obxectivo de descubrir novos autores/as. Outro atranco é (5) a dificultade dalgunhas referencias culturais para ser trasladadas á obra traducida. Outro dos obstáculos (6) son os custos de tradución, que elevan o limiar de rendibilidade da publicación e que pode verse agravado se (7) non existe unha política de axuda a tradución na cultura de orixe ou (8) se estas están limitadas en número polas entidades da cultura meta (coma o *Centre national du livre*). Cita igualmente (9) os problemas de xestión do fondo editorial para traducións suxeitas a dereitos por unha duración ampla e cita tamén (10) os problemas de tradución relativos á escolla do tradutor e aos problemas lingüísticos.

cos. No que respecta á situación, parece metodoloxicamente adecuado centrar a nosa atención no momento de esplendor da tradución literaria galega e, así mesmo, analizar as publicacións, documentos e peritextos de Casares, que nos guían nos inicios da construción do Sistema de tradución galego. O noso autor non dedica ningunha obra ensaística íntegra á tradución e á internacionalización da literatura galega mais algúns dos atrancos de Sapiro, xunto con outros identificados por el mesmo, figuran nas súas pezas xornalísticas, en entrevistas (Viale Moutinho, 1988, 2004; Lama, 1999; Fortes, 2002 e Calvo, 2003 entre outras), na correspondencia editada (por exemplo en Cochón, Alonso Girgado e Piñeiro Pais, 2017: 471-534) e na inédita consultada na Fundación que leva o seu nome. Noutras ocasións, para identificar as dificultades coas que se encontrou a internacionalización da literatura galega resulta esclarecedor analizar a súa propia praxe como autor ou como editor como mostra das estratexias aplicadas.

Proxección da literatura galega (datos BITRAGA) no Sistema mundial de tradución

39

Os estudos de Historia e de Crítica literaria galega coinciden en salientar o século XX como un período central no afianzamento da literatura galega, a pesar do silencio posterior á Guerra civil. Dos tres períodos nos que se secuencia, atribúeselle un valor fundamental á Época Nós (1916-1936) pois “supón para as letras un impulso definitivo” (Tarrío, 1994: 199) e preséntase coma “os inicios dun campo literario galego” (Figueroa, 2011, 2015: 159) . Este mesmo período foi obxecto de estudo para Casares, no seu proxecto de tese de doutoramento (Valcárcel [coord.], 2002: 99). Esta investigación acabou concretándose finalmente como obra ensaística en forma de biografía (con senllos volumes dedicados a Risco e mais a Otero Pedrayo publicados en 1981) ou en forma de ensaios (coma en Casares 1998, nos que ambos autores reciben un gran volume de citas, véxase índice analítico).

Outro período fundamental para a literatura galega do S. XX é o que se inicia a partir 1975 (Tarrío, 1994: 415) e que se afianza coa cooficialidade do idioma (1975) por producirse unha notable ampliación do catálogo literario e un avance na normalización cultural, nun proceso non exento

de tensións nin de problemas. É precisamente esa época na que Casares está no esplendor da súa carreira, polo que temos nel, e no seu legado, testemuños valiosos (e non sempre coñecidos) dese proceso, e na súa praxe, unha planificación do intento de normalización cultural.

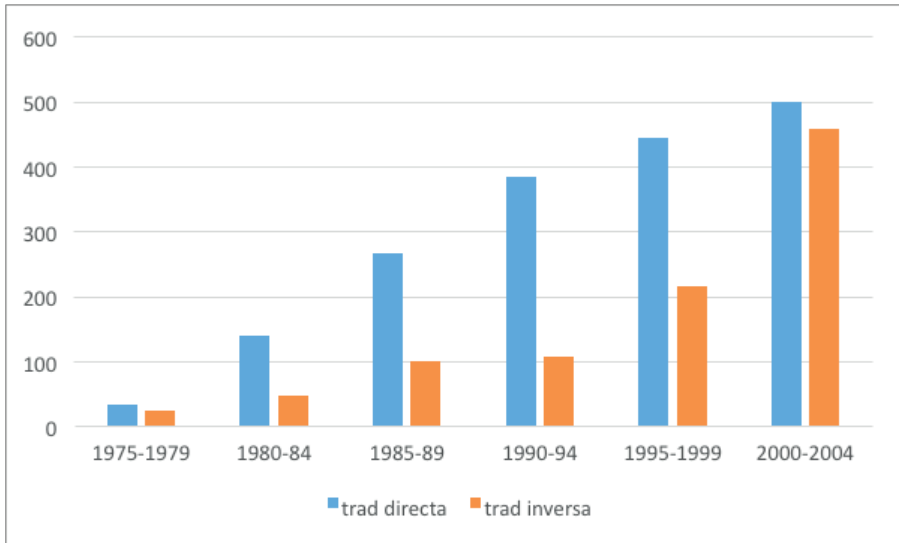
O sistema literario galego viviu desde a cooficialización do idioma (1981) un momento de forte desenvolvemento que se viu acompañado asemade por un incremento exponencial da tradución literaria. Ao tempo que se dotaba o sistema educativo de lecturas estranxeiras traducidas a galego, a produción literaria galega publicábase noutras linguas. Para realizar unha aproximación xeral ao proceso de internacionalización da literatura galega, entendida como o establecemento de fluxos de tradución en ambos os sentidos (intra e extratradución ou tradución directa e inversa), fornecemos sempre que é posible datos do período 1980-2002. En caso contrario, consignamos os datos máis próximos a ese período dos que dispoñamos.

40

Para avanzar na caracterización da proxección, unha das primeiras tarefas é determinar ante que tipo de cultura nos encontramos, de acordo coa escala de Heilbron (1999). Ante a imposibilidade de extraer datos de edición literaria do período 1980-2002 para contrastar cos de tradución literaria, remitimos a Montero Küpper (2012: 72), que nos indica que a tradución supón aproximadamente o 20% do total de libros editados en galego, polo que se sitúa en valores semellantes aos presentados por Sapiro (2012: 62) para a tradución en Francia (*environ un livre sur cinq*). A porcentaxe de libros editados en galego é mínima no panorama internacional, se temos en conta que representa un valor entre o 1,8% e o 2,2% da edición en español, segundo datos do Ministerio de Cultura (Montero Küpper, 2013: 44). Cómpre lembrar que, de acordo con Heilbron (2009: 262), os datos de tradución do español representan entre o 1 e o 3% da tradución no mundo e iso determina que esta cultura ocupe unha posición semiperiférica no Sistema mundial de tradución. En consecuencia tamén cos datos, o galego presenta unha posición claramente periférica no seo dun sistema xerárquico (regra 1 de Heilbron).

A evolución na Historia da Tradución literaria en Galicia ilústrase a partir dos datos BITRAGA que presentamos a continuación:

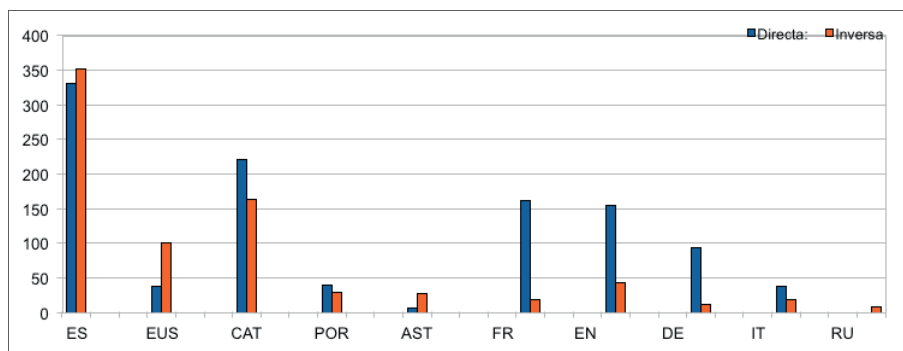
GRÁFICA 1
 Volume de tradución a galego e desde galego (monografías) 1975-2004.
 Elaboración propia a partir de BITRAGA

A gráfica presenta a progresión no volume de traducións no período de estudo (1980-2002) e ademais incluímos os datos do lustro precedente (1975-79) para poñer en evidencia o salto que se produce na década de 1980 e seguintes. Ilustramos así que a data da cooficialidade do idioma (1981) sexa o punto de partida para o desenvolvemento do sistema literario traducido galego. No que respecta á tradución inversa (cara a outros idiomas) o seu período de esplendor iníciase a partir de 1995 en que se duplican o número de rexistros deste tipo de tradución e cuadriplícanse no lustro seguinte. A partir de 1996 incorpóranse ao mercado editorial de tradución de obra galega os rexistros de LIX editados por Kalandraka (e posteriormente os de OQO en 2005). O modelo de edición simultánea de orixinal e traducións, converte a tradución de LIX no motor da internacionalización da tradución literaria galega, que representa na actualidade o 64% do total de fluxos de tradución e que cultiva profusamente ambas as direccións (Galanes Santos, 2016: 174), preséntase polo tanto hoxe como un sector dotado de autonomía (isto é, que depende, sobre todo, de factores estéticos) que se basea na fase comercial da LIX no período 1980 ata 2002. En conxunto, a tradución literaria galega constitúe un sistema dinámico (regra 2 de Heilbron) con oscilacións no escenario internacional, así como diferenzas nos fluxos de intra e extratradución no seo da mesma cultura, como se pode comprobar na ilustración.

Outra das características da fase comercial iniciada en 1981 é a de entrar en contacto con novos espazos, de feito a maior parte das novas relacións establécense a fins do s. XX. En concreto, existe obra en galego ou obra galega traducida de 59 culturas (en 43 linguas distintas) e 40 desas relacións establécense a partir da década de 1990. Dado que algunhas desas relacións non son cuantitativamente moi significativas, parece pertinente indicar cales son os principais circuitos de edición en cada unha das liñas de modo comparativo no período de referencia:

GRÁFICA 2
Tradución directa e inversa por linguas (monografías) 1980-2002.
Elaboración propia a partir de BITRAGA

Resulta bastante significativo que a lingua á que máis se traduce e da que máis se traduce sexa o español en proporción bastante equilibrada, ao igual que na tradución de e cara o catalán e o portugués. Este destaque do español débese á súa condición de lingua teito, así como á posibilidade, por confirmar, de que as versións nesa lingua funcionen como intermediarias para a versión noutras linguas (regra 3 de Heilbron), o que é patente nalgunhas autorías recoñecidas, como Rivas, Toro ou o propio Casares cuxa obra está traducida a outras linguas a partir da versión española das súas obras e non dos orixinais en galego. A relación coas culturas centrais ou semiperiféricas é máis desigual, especialmente no caso da inglesa, a francesa e a alemá, que son linguas centrais no Sistema mundial de tradución e que figuran entre as linguas das que máis se traduce obra pero nas que é máis difícil que se editen traducións de autorías galegas. Cómpre salientar, en cambio, que o balance con outras culturas minorizadas coma a éuscara ou a asturiana presenta un saldo positivo en favor das referencias galegas traducidas (Luna Alonso e Galanes Santos, 2018). Isto confirma a regra 6 de Heilbron que establece unha relación inversamente proporcional entre tradución e centralidade da lingua.

Outra das innovacións deste período é a diversificación de xéneros literarios e dos públicos meta da obra traducida. En BITRAGA rexistramos obras de Poesía, Teatro, Narrativa e Banda Deseñada e, se engadimos a variable de público destinatario, vemos que se cultivan tanto para público adulto como para público de LIX. Hai que salientar ademais outras novidades no relativo a soportes, como a emerxencia do premiado álbum ilustrado (moitos deles na lista IBBY), ou o manga. Desde o punto de vista temático, asistimos a partir de 2000 á creación de editoras especializadas en tradución ou en determinados tipos de produción literaria traducida (Cerditos de Guinea e posteriormente Rinoceronte e Urco editora, etc.). Esta tímida diversificación é produto dunha mellor posición do sistema literario galego con respecto á situación anterior e vén confirmar a regra 4 de Heilbron, que establece que unha maior diversidade de xéneros traducidos é indicio de máis centralidade.

Fóra xa do período analizado (1980-2002), nos últimos anos asistimos á amplificación do mercado institucional e comercial de tradución, xunto a iniciativas comerciais innovadoras. É o caso da venda de dereitos de tradución de obras de LIX a culturas afastadas (como a chinesa ou a coreana). No caso da produción para público adulto, esta parece camiñar en dous sentidos: dunha banda, téndese a traducir obra galega contemporánea e clásica ao inglés, da man de Small Station Press con amplo apoio institucional e, doutra, ao aproveitar catálogo editorial da histórica Galaxia con traducións fundamentalmente ao español (e en menor medida a portugués do Brasil) a través do seu selo Mar Maior. Veremos no futuro se este investimento de tradución en linguas máis centrais, vai (ou non) en detrimento da tradución doutras linguas (regra 5 de Heilbron).

En definitiva, o proceso de tradución literaria galega, desencadeado desde 1981, parece respectar as regras do Sistema mundial de tradución enunciadas por Heilbron en 1999. Este marco sérvenos de ferramenta para realizarmos unha análise acaída deste proceso, en que, máis aló do anecdótico e do casual, existen relacións causa-efecto e resultados de internacionalización non fortuítos.

Porén, a esa apertura de novos mercados ou a novos repertorios hai que lle apoñer dúas chatas. A primeira delas ten que ver co escaso intercambio dalgunhas destas relacións. que se limitan a ter traducido unha única obra,

sen que ese balance faga posible un diálogo intercultural. A segunda delas, e tamén consecuencia da anterior, é a acumulación de referencias respecto a determinadas linguas, como nolo indican os datos cuantitativos. Así, dos 2.212 rexistros de tradución literaria do período estudado (1980-2002), 738 son de tradución inversa, o que implica un 34,26% deste tipo de tradución. Do global de rexistros, podemos afirmar que 1.856 traducións, isto é o 83,90%, teñen como lingua estranxeira unha das 10 linguas máis traducidas. Na tradución directa prevalecen os orixinais en español, catalán, francés inglés e alemán, que supoñen o 65,33% das referencias, e na tradución inversa predominan as traducións no circuíto ibérico (traducións a español, catalán, éuscaro, portugués e asturiano) que son o 87,04% das traducións inversas, sendo o circuíto ibérico o mercado preferente da obra galega, fortemente condicionado por unha necesidade urxente de lecturas para público LIX, tras a cooficialidade das linguas propias e os cambios socio-culturais do momento. Polo tanto, esta panorámica da tradución (1980-2002) preséntanos como materia pendente a internacionalización da literatura galega.

Pensamento de Carlos Casares sobre a internacionalización da literatura galega

Carlos Casares é autor dunha vizosa obra xornalística en varios medios de comunicación escritos, que nos deixa ver algunhas das súas opinións sobre diversos temas entre os que se encontra a situación da literatura galega. Podemos coñecer tamén o seu pensamento a través das numerosas entrevistas concedidas ao longo da súa vida. En varias delas e mais nalgúns artigos sitúa a literatura galega en posición periférica (por exemplo Casares, 1981a) e reclama para ela unha necesaria modernización (Calvo, 2003: 124-125) e difusión exterior (Álvarez Alonso, 1975, 2002: 95 e Casares, 1979).

Con respecto á renovación, afirma nos seus inicios como poeta que “Galicia es una minoría étnica que precisa de una lírica de denuncia social” (Lezcano, 1963, 2002: 88) e con respecto á narrativa, afirma que a literatura galega “era algo así como un pouco de coña, parecíanos cousa de zapateiros, de labradores..., algo que desde o punto de vista técnico había que modernizar” (Calvo, 2003: 124-125). O marco de acción establécese

desde os seus comezos no compromiso co idioma, adquirido no primeiro ano de carreira (Outeiriño, 1979, 2002: 12), ata o punto de denunciar que nos Xogos Florais de Ourense de 1963 non se podían presentar orixinais en galego e de renunciar a participar neles (Lezcano, 1963, 2002: 87). Para definir que é literatura galega, opta polo criterio filolóxico; é dicir, considera que a lingua propia é o que define a especificidade da literatura galega (Sánchez Izquierdo, 1973, 2002: 91) e quere contribuír a ela: “en primer lugar me interesa contribuír a la creación de una literatura de mi propio país, pero en segundo lugar que esa literatura adquiera una gran difusión” (Álvarez Alonso, 1975, 2002: 95).

O intenso contacto con outras culturas como a sueca, da que chega a coñecer figuras literarias relevantes (Arthur Lundkvist da Real Academia Sueca, ou o poeta Lasse Söderberg⁶), ofrécelle un punto de referencia europeo que contrasta coa realidade da literatura galega da época e que amosa nas súas colaboracións xornalísticas⁷. Unha das súas principais preocupacións é a falta de difusión internacional da literatura galega.

Podemos citar como mostra desa reclamación de difusión exterior a peza xornalística “A Leticia de ler” do 28 de agosto de 1979 titulada “Sair do aillamento” na que Casares lamenta a falta de coñecemento da literatura galega no exterior. Do conxunto de autorías galegas afirma que só Álvaro Cunqueiro “que se preocupou el mesmo de traducir a súa obra ao castelán” é coñecido e quizais sexa o autor con máis nome no estranxeiro. Sinala así unha das posibles estratexias para darse a coñecer no exterior, traducir a obra ao español. Nese mesmo texto indica⁸:

⁶ Ambas figuras literarias suecas figuran en varias das súas colaboracións xornalísticas. Sirvan como mostra as que hoxe podemos recuperar no blog “Á marxe do tempo” sobre Artur Lundkvist <http://blogs.lavozdeg Galicia.es/amarxedotempo/?s=Lundkvist> e sobre Söderberg <http://blogs.lavozdeg Galicia.es/amarxedotempo/?s=S%C3%B6derberg> [Consulta: 19/07/2018].

⁷ Segundo nos informa a Fundación que leva o seu nome, Carlos Casares colabora en *La Voz de Galicia* desde o 1 de xaneiro de 1975 ata a súa morte. Nos seus comezos, a sección “A Leticia de ler” ten periodicidade semanal ata 1980, e con menor frecuencia ata 1987. A partir desta data, e ata o 17 de xuño de 1990, as súas aparicións son esporádicas ata retomar a súa cita semanal continuada o 4 de xuño de 1992. Entre 1987 e 1992 tamén publica noutras seccións con títulos de dimensión variable como: “Día a día”, “A Biblioteca” e “A tertulia”, quizais ensaiando novas fórmulas periódicas. A partir do 1 de maio de 1987 aparece o primeiro artigo na sección “Á Marxe”, que pasará a ser colaboración diaria desde o 9 de xaneiro de 1992 ata o 10 de marzo de 2002 en que a columna figura en branco un día despois do seu pasamento.

⁸ O subliñado nas citas é noso.

A ampliación das nosas fronteiras literarias penso que pasa por dous meridianos: unha aproximación a Portugal e Brasil e a introducción no mundo editorial de fala castelá a través das correspondentes traducións. Agora ben, como paso previo a unha política sistemática e coherente neste aspecto, os escritores galegos debían ir pensando en crear a correspondente asociación que os una e defenda os seus intereses, como ocorre practicamente en todo o mundo (Carlos Casares, 1979).

Así pois, nesta colaboración marca de modo moi claro que a internacionalización debe pasar de inicio pola peaxe dunha lingua máis central (regra 3 de Heilbron), que na altura era o español, como podía ser tamén a lingua portuguesa. Esa mesma idea está presente na derradeira das entrevistas a Casares, onde reafirma o español como vía de internacionalización:

a literatura galega fóra de Galicia practicamente se descoñece, e se a coñecen é a través do castelán. O primeiro paso que debe dar un escritor galego é saltar do espazo galego ó español. Necesitas un editor e non un calquera senón un bo, porque senón tampouco che fai caso ninguén. [...] O que si é certo é que por primeira vez na historia da literatura galega hai bastantes autores galegos traducidos, non só ó castelán senón tamén a outras linguas. Isto é unha novidade absoluta porque da miña xeración para atrás non hai nada, exceptuando cousas puntuais. E por iso nunca se estivo tan ben coma agora (Fortes, 2002: 63).

Nese mesmo texto tamén se deixa ver a idea de evolución do panorama de traducións galegas. Recoñece, así, o dinamismo do sistema de traducións (regra 2 de Heilbron), pois explicita a evolución do caso galego, por imperfecta que esta fose, como podemos ver na entrevista con Lama (1999: 24), onde tamén reafirma a Cunqueiro como pioneiro:

É un tema complicado o das traducións, e difícil de cambiar. Xa foi cambiando un pouco co tempo, coa ampliación do mercado, por exemplo a miña xeración está moito máis traducida cá de Otero, Risco e Castelao, e mesmo Rosalía de Castro non está traducida ao francés, escasamente ó inglés e ó alemán... E a situación rompeuse un pouco con Cunqueiro, que se traduciu máis, e agora hai editoriais que van publicando cousas de escritores novos, pero non é fácil.

O sistema de xerarquías (regra 1 de Heilbron) está presente na percepción que Casares ten do panorama literario internacional, no que distingue entre linguas grandes e linguas minoritarias, restrinxidas ou pequenas. Noutra das súas colaboracións xornalísticas publicada no Suplemento de

Cultura de *La Voz de Galicia* con data do 15 de xaneiro de 1981 afirma nun ton máis cru e con referencia a outros sistemas:

As especiais circunstancias en que se desenvolve a nosa cultura minoritaria, acosada e marxinal, obríganos a rachar o cinto que nos apreta e nos abafa, para o cal estamos paradóxicamente nunha situación privilexiada. A través do portugués e do español [...] teremos acceso a dúas grandes literaturas coas súas respectivas traducións. Se nos próximos anos, o inglés, vehículo dunha espléndida literatura, se acaba por impoñer ao francés (lingua para unha literatura moralista, formal e pouco imaxinativa) nos estudos de bachillerato, as posibilidades que se abren diante da literatura galega son excepcionais (Casares, 1981a).

E nese mesmo ano é xa moi consciente de que o mercado editorial e as súas dinámicas benefician ás literaturas das linguas ‘grandes’ en detrimento das outras (regra 5 de Heilbron) e en “A Leticia de ler”, “As literaturas de ámbito restrinxido”, do 16 de abril de 1981, Casares expresa:

Hai xa anos que as autoridades culturais suecas se veñen dando conta do papel cada vez máis difícil que lle toca xogar no mundo contemporáneo ás literaturas de ámbito restrinxido. As modernas tendencias de comunicación, as leis internas do mercado editorial, os costes de produción e outros factores de índole económica e política xogan casi exclusivamente a favor das literaturas escritas nas grandes linguas, que pouco a pouco se van impoñendo como as únicas importantes e dignas de ser coñecidas.

Entre estes sistemas literarios restrinxidos encóntranse como subtipo as culturas minoritarias, como a galega á que alude explicitamente nese mesmo artigo. Neses casos xúntanse aos problemas da incipiente globalización, os problemas derivados da súa precariedade. Esa precariedade leva a que Casares asuma unha estratexia planificada en canto aos xéneros literarios que cultiva no campo da tradución. Nese sentido, desde os primeiros momentos amosa preocupación por dúas cuestións que figuran de modo recorrente nas entrevistas e nos seus artigos (véxase por exemplo a de 1980 recollida en Porteiro e Perozo, 2017). En primeiro lugar, pola tradución de LIX en lingua galega e, en segundo lugar, pola inexistencia dun catálogo de clásicos universais en galego. Ambas teñen que ver tanto coa urxencia de cubrir unha demanda de lecturas para o ensino da lingua como coa necesidade de adquirir capital simbólico a través de referencias canónicas traducidas. Esta necesidade de ampliar os xéneros cultivados camiña na mesma liña cá regra 4 de Heilbron, que afirma que unha lingua

é tanto máis central cantos máis xéneros de libros traducidos se poidan ler nesta lingua.

En conclusión, a visión de Carlos Casares sobre o funcionamento do Sistema mundial (e o galego) de tradución baséase non en lecturas sobre o tema senón no coñecemento de modo directo do mundo editorial como autor, editor e tradutor, ao que hai que engadir unha reflexión constante sobre este asunto. Neste apartado sobre o pensamento casariano percorremos practicamente todas as regras do sistema enunciadas por algúns teóricos da Socioloxía da tradución, do mesmo xeito que fixemos nós na nosa análise, se ben no noso caso contamos con importantes ferramentas coma un potente marco teórico alén dos exhaustivos datos BITRAGA.

Atrancos á internacionalización da literatura galega segundo Casares

48

Aínda que Casares non tratou nos seus ensaios a internacionalización da cultura galega nin os atrancos para acadala, esta cuestión está moi presente en varias entrevistas, nalgunhas das súas pezas xornalísticas e tamén na súa praxe como autor e editor.

Unha boa mostra de que a Casares lle preocupaban os obstáculos á internacionalización é a peza crítica (Casares, 1981b) na que identifica como atrancos “as leis internas do mercado editorial, os costes de produción e outros factores de índole económica e política”. Esta clasificación de factores difire da bosquexada en Sapiro (2009 e 2012), que distinguía factores políticos, económicos e culturais. Casares non explicita os factores culturais e introduce, en cambio, os factores políticos. Trátase dunha diferenza de perspectiva, pois el ofrece a súa visión desde un sistema literario minorizado, fronte á posición central da cultura francesa de Gisèle Sapiro.

Desde unha posición central, Sapiro (2012a: 25) reduce os obstáculos políticos aos problemas de censura e afirma non tratalos porque, en principio, non atinxen aos países obxecto da súa investigación. En cambio, Casares percibe atrancos políticos precisamente no canon literario francés, que funciona na altura como porta de entrada á República mundial das le-

tras. Así, na sección “A Tertulia” do 12 de novembro de 1987, a propósito da súa participación nun encontro europeo de escritores en Estrasburgo, o autor afirma que as culturas minoritarias están condenadas á irrelevancia pola ignorancia e os prexuízos:

É o destino das literaturas escritas en linguas de países pequenos como mo noso [sic]. Forman parte da inmensa riqueza cultural de Europa, pero ós europeos non lles interesa absolutamente nada, quizais porque os gustos literarios destes últimos dependen aínda en grande medida de Francia e os críticos e os editores dest epais [sic], modelados polo centralismo máis rabioso que se coñece, desprecian cunha soberbia tan ignorante como cómica as culturas que hoxe se chaman minoritarias. Haberá que seguir insistindo e agardar que cando España se poña de moda nos toquen algunhas migallas do pan dos ricos.

Polo tanto, o primeiro e máis importante problema que el detecta para a literatura galega é a falta de (re)coñecemento do sistema literario galego no exterior motivada pola mediación dun sistema literario, o francés, que despreza as culturas minoritarias por prexuízos políticos. Noutras colaboracións tacha a este sistema literario de moralista, formal e pouco imaxinativo (Casares, 1981a).

Nesa mesma columna cualifica a situación da literatura galega de desesperada polo illamento no que está instalada. Un illamento que implica tanto a falta de referencias exteriores como a desconexión co exterior por parte dos escritores/as galegos/as

[...] digamos que a situación en que se atopa a literatura galega é insostenible. Non se pode seguir mais tempo, sin riscos mortais cara o futuro, nesta especie de cantonalismo autosuficiente, froito mais da rutina e da ignorancia ca da pobreza. Non temos unha soia revista literaria, carecemos de crítica e as relacións [sic] con escritores de outros países ou áreas lingüísticas son inexistentes, mesmo cos máis próximos. O resultado é esa atonía desesperante en que se desenvolve o noso pequeno mundo literario (Casares, 1981a).

Esta falta de recoñecemento exterior e illamento son, ao noso ver, produto de factores políticos, herdeiros dun centralismo estatal e mais da autarquía cultural da ditadura franquista española.

Ao capítulo dos factores económicos como obstáculos, pertencen os consabidos gastos de tradución, que esixen elevar o nivel mínimo de vendas necesario para que a edición da obra resulte rendible. Por iso, e

dentro desta mesma lóxica económica, as editoras procuran un retorno coa publicación dun autor do seu catálogo na outra cultura (intercambio de referencias entre culturas) ou apostan por produtos de éxito na cultura de orixe, con figuras coñecidas, que eviten gastos adicionais, como un plan de mercadotecnia para dar a coñecer autor e obra. Na entrevista de Lama (1999: 25) afirma:

Unha editorial catalana quería publicar un libro meu alí e a cambio pedía que lle publicásemos un libro deles en Galicia. Eso a veces faise. Pero en xeral o libro español fóra é moi pouco traducido. Houbo un *boom* hai uns anos en Alemaña e Francia en que todo o que viña de España interesaba, pero foi un fracaso económico e ese interese pegou un baixón, e remontar esas cousas non é fácil. Agora só apostan polos produtos que en España se venderon moi ben: Pérez Reverte, Antonio Gala...

Outro dos factores económicos que dificultan a difusión exterior da literatura é a súa propia precariedade que levou a Casares, dunha banda, a reflexionar sobre a inexistencia do escritor/a profesional en Galicia, nin dunha asociación profesional forte que se ocupase da representación dos escritores no exterior e, doutra, a lamentar que non houbera, na altura, tradutores formados para traballar desde o galego directamente con outras linguas estranxeiras, ou para determinados rexistros.

50

Ademais, reafirma novamente a súa aposta polo español como vía de saída ao exterior cando manifesta: “Os libros meus que están traducidos foron sempre traducidos dende o castelán, aínda que digan o contrario, porque é moi difícil encontrar tradutores que traballen dende o galego”. (Lama, 1999: 25). Ou a propósito da súa autotradución de *Os mortos daquela verán* para ser publicado en Alfaguara, confésalle ao xornalista e tradutor portugués Viale Moutinho (2004) que:

Está escrito en linguaxe administrativa, digamos así, é un funcionario que escribe dun modo moi específico. Receei que un tradutor non cumprise exactamente aquilo que eu pretendía e así fixen eu mesmo a tradución. Foi a única vez que o fixen, efectivamente.

Convén indicar que estas palabras son do ano 1988 (aínda que citemos pola reprodución desta entrevista nun volume editado en 2004), xustamente no momento en que acaba de publicarse a obra orixinal en Galaxia e a autotradución en Alfaguara, case simultaneamente ao orixinal.

Aínda que limita a práctica da tradución a esta obra e preséntaa como algo excepcional, a partir dese momento decide autotraducir de modo sistemático a súa obra narrativa, calquera que fose o estilo do orixinal e a súa dificultade. A súa seguinte obra narrativa, *Deus sentado nun sillón azul* (1996), editase en autotradución ao español en 1997, nun momento no que xa hai tradutores/as con formación universitaria específica en Galicia⁹. Non se trata, polo tanto, dunha excepción, senón que subxace un cambio de praxe tradutolóxica baixo argumentos moi discutibles a fins da década de 1990.

Aínda que Casares non os cita entre os atrancos, identificamos no seu pensamento algúns obstáculos culturais. O primeiro é a súa preocupación pola falta de calidade das traducións de obra literaria galega ao español. Os problemas que identifica atinxen tanto á escolla de autorías que se fai, como á mala tradución por incompreensión do orixinal. Esta teima é unha constante nas súas declaracións por entender que a calidade lingüística das traducións é unha carta de presentación no panorama exterior, como lembra Vilavedra (2003: 195):

Sempre estivo moi pendente do resultado das traducións, ben fose do galego a outras linguas ou doutros idiomas ao noso, pois considerábaas a mellor porta que se lle podía abrir ás literaturas para espallar o seu coñecemento, cría preciso abordalas con rigor, sensibilidade e corrección, precisamente, una das eivas que lle apón á antoloxía de literatura galega de Díaz Plaja (incluída no volume VI do *Tesoro breve de las letras hispánicas*), e un dos méritos que lle reconece á versión ao catalán de *Quinze poetas gallecs* realizada por Josep Mª Llompart. Polo mesmo estivo sempre moi atento ás versión bilingües de obras galegas publicadas fóra de Galicia, para as que reclamaba una pulcritude extrema, consciente como era da funsión que desempeñaban de tarxetas de presentación da nosa cultura: ó caso criticado da obra poética de Celso Emilio Ferreiro (*Onde o mundo chámase Celanova / Donde el mundo se llama Celanova*) habería que engadir o da edición bilingüe de *Paso soa de luz* de González Garcés.

O segundo deles, é a súa preocupación pola inexistencia dun catálogo de obras clásicas universais traducidas ao galego, que é outra cuestión frecuente nas súas entrevistas e na súa acción institucional e editorial. Sirvan de mostra estes tres momentos

⁹ A Facultade de Filoxía e Tradución implantara o título de Licenciatura en Tradución e Interpretación en 1992.

[1]

Hai unha serie de textos da literatura universal que debían estar traducidos ao galego e que non o están polas razóns que apuntei. A tradución dos clásicos parece obrigada en toda lingua de cultura, por riba de calquera limitación que poida impoñer a realidade económica. (Porteiro e Perozo, 2017: 74, [reproduce unha entrevista de 1980]).

[2]

Un proceso [o de normalización lingüística e cultural] no que se inclúen as traducións das grandes obras da literatura universal, desde os clásicos gregos e latinos ou as novelas máis importantes do século XIX, ata algún libros senlleiros do século que agora remata. Entre eles non está aínda o *Ulysses* de Joyce. Hai aínda moi pouco estiven na casa de Otero Pedrayo, en Trasalba, hoxe convertida en museo. O exemplar do mítico libro seguía no mesmo andel no que eu o vira hai preto de trinta anos (Casares, 1998: 95)

[3]

Hai proxectos que non se fan por falta de medios. Por exemplo, unha cousa que habería que facer sería una gran “Biblioteca Universal” en galego. É raro que a estas alturas non estean traducidos determinados autores (como Shakespeare, de quen só se traduciron cousas parciais). Unha cultura normal ten todo Shakespeare, Dostoievski, etc. [...] Eu boto de menos que as edicións institucionais ou en cooperación coas editoriais privadas non acometan este tipo de proxectos, que non son rendibles economicamente pero que a Administración pode asumir porque esta non ten que sacarlle beneficios a un libro, senón só conseguir que se publique (Fortes, 2002: 64).

52

Incorporar as autorías e obras clásicas ao catálogo galego era unha prioridade que contribuiría, na súa opinión, a saír dun illamento da cultura galega. Esta cuestión tamén a tratou con Víctor F. Freixanes na estada de ambos escritores en Wansee (Alemaña, 1993), e cuxo obxectivo sería: “permitir que a sociedade galega e, de maneira moi especial, as novas xeracións puidesen acceder directamente, desde a propia lingua, sen intermediarios, ao coñecemento dos grandes autores universais” (Freixanes, 2003: 226).

O último dos atrancos de tipo cultural que Casares detecta no catálogo é a escaseza de lecturas en galego para o público infantil e xuvenil que acompañen a introdución da lingua no sector educativo. Do mesmo xeito que no caso dos clásicos, o seu cultivo da LIX como tradutor, autor e editor responden á detección dunha necesidade do sistema:

A literatura para nenos é literatura coas mesmas esixencias e dificultades que a literatura para adultos. Eu escribín algunhas cousas para nenos, pero sempre

por razóns moi circunstanciais. Non me inspira especialmente” (Platas Tasende, 1998: 24).

A súa actuación neste eido reviste un carácter inaugural (Pena Presas, 2009: 200) e é premiada por innovadora (Vieites, 2017), alén de ser unha proposta programática:

O labor tradutolóxico de Casares evidencia o seu convencemento de que a Literatura Infantil e Xuvenil galega, para completar o proceso de configuración, precisaba de obras de calidade para lograr formar lectores competentes desde as primeiras lecturas. Por iso apostou por engadir, á produción propia en galego, a transferencia (máis alá da importación) de obras de referencia na Literatura universal e nas linguas de España, que achegasen innovacións á Literatura Infantil e Xuvenil propia en galego; e por exportar as obras de autores galegos a outras linguas, unha vez configurado o polisistema literario (Roig Rechou e Fernández Vázquez, 2017: 399-400).

Das súas palabras inferimos que a tradución de LIX ocupa un papel estratéxico na planificación cultural e literaria galega de Casares. Con todo, convén indicar que, segundo os datos BITRAGA, o maior impulso de internacionalización da LIX galega ten lugar a partir de 1996 e do novo milenio, da man de novos proxectos editoriais (Kalandraka e despois OQO) aos que Casares é alleo mais cuxa acción sentou as bases no marco estatal para que esta se producise.

53

Accións e estratexias casarianas a prol da internacionalización

Analizar a acción a prol da internacionalización da literatura galega dunha figura polifacética como Carlos Casares esixe telo en conta en todas elas, mais cobra especial importancia a súa faceta institucional á fronte da editorial Galaxia e do Consello da Cultura Galega e mais no ámbito asociativo (PEN Club galego, Asociación Galega de Editores, Asociación Internacional de Estudos Galegos etc.).

Somos conscientes de que nun traballo coma este é imposible relacionar todos os ítems da súa prolífica acción por motivos de espazo, polo que optamos por analizar conxuntamente o máis simbólico do seu legado que, do mesmo xeito que a súa obra, constitúe un *continuum* macrotexto

temático (Roig Rechou e Fernández Vázquez, 2017: 391) e factual. Máis que unha enumeración de iniciativas das que foi protagonista Casares ou que el impulsou, presentamos a seguir as accións máis significativas que artellou como resposta aos obstáculos á internacionalización da literatura galega detectados por el mesmo así como por Sapiro (2012) e identificados consciente ou inconscientemente por el. No tratamento dos obstáculos mantemos a tipoloxía establecida por esta autora que distingue entre obstáculos políticos, económicos e culturais.

A acción de Casares neste eido non se limita á difusión da literatura galega ou da súa propia obra no exterior, senón que supón actuar simultaneamente dentro e fóra do país. Así pois, temos en conta o carácter bidireccional do proceso de internacionalización dunha cultura e tratamos tanto as estratexias orientadas a inserir a literatura galega na República mundial das letras, como as destinadas a dotala de referencias literarias universais.

a) Estratexias contra os obstáculos políticos

Os principais obstáculos políticos á internacionalización da literatura galega teñen que ver coa falta de coñecemento (e de recoñecemento) de autorías e obras galegas no exterior e co illamento da nosa literatura, o que nos obriga a situarnos no plano internacional, no estatal e no local.

Varias foron as estratexias de Casares orientadas a difundir a cultura galega e tamén a súa obra no exterior a través de determinadas accións de diplomacia cultural, que o levou como intelectual a participar en eventos internacionais e estatais; como editor e autor, a acudir ás máis importantes feiras internacionais do libro e, como autor, a dotarse dunha axente literaria profesional que o representase no mercado editorial internacional.

Estivo presente, sempre que foi posible, en todos os encontros de escritores/as aos que foi convocado, ben de ámbito local, estatal ou internacional.

Era un habitual en congresos coloquios de toda variedade de liturxias académicas, ás veces tan costosas de aturar. A súa presenza na Asociación Española de Críticos Literarios abriulles as portas a moitos escritores galegos. E iso utilizando unha arma decisiva: a súa inmensa capacidade para facer amigos, o seu tempo aberto ao diálogo, e a súa graza incomparable para a narración oral. Percorreu medio mundo, e sempre con Galicia e a súa lingua na mente e nos beizos (Losada, 2003: 65).

No referido aos congresos de ámbito internacional, participa en eventos relevantes desde os primeiros tempos coma o *Encuentro organizado pola Unión de Escritores Soviéticos* en 1983, que se narra en Calvo (2003: 148-153), ao que tamén acode o escritor catalán Joan Perucho. Nesa viaxe traba relación con Andrés Sádukov, quen traducira ao ruso dous relatos de *Os escuros soños de Clío* (“O enigma histórico” e “O avisador avisado”) na antoloxía publicada en 1982 *Ispanskaya novella: 70-e godi* (“Novela corta española: años setenta”) da editorial Ráduga (nese mesmo volume tamén figuran 2 relatos de Xosé Ignacio Taibo, traducidos por Dina Guéiman). Este mesmo tradutor Sádukov publicou unha versión íntegra traducida ao ruso de *A esmorga* en 1984 na editorial Ráduga, no volume *Sovremennaya ispanskaya povest* (“Novela corta española contemporánea”). Esta mesma versión foi publicada posteriormente polo Centro de Estudos Galegos da Universidade de San Petesburgo, segundo nos informa a profesora Elena Zernova.

Outra cita internacional relevante é a súa participación en 1987 no *Festival Européen des Ecrivains*, en Estrasburgo, organizado polo Consello de Europa, ao que asiste comisionado polo Ministerio de Cultura español, xunto a figuras literarias tan relevantes como Carmen Martín Gaité, Manuel Vázquez Montalbán, Juan Benet e Monserrat Roig. No catálogo do festival preséntase a Carlos Casares como “un des jeunes écrivains galiciens des plus connus”, e referéncianse as súas principais obras co título orixinal galego. Casares comproba de primeira man que Galicia e, en xeral as culturas minorizadas, son unhas completas descoñecidas nese ámbito, principalmente polos prexuízos centralistas da intelectualidade francesa e así nolo indica na colaboración xornalística “Despois de Estrasburgo” (Casares, 1987). Os atrancos parecen confirmarse á vista da escasa fortuna que tivo a súa obra en Francia (Luna Alonso, 2017: 387) pois houbo que agardar ata 2013 para ver publicada en francés unha tradución de *Ilustrísima* xestada en 1998 en Bélxica, a pesar de que houbo outros dous intentos frustrados de publicación en Gallimard (1987) e Flammarion (1995). O primeiro dos contactos fráguase posiblemente neste encontro de Estrasburgo, onde a profesora Carmen Rodríguez o informa da existencia dunha tradución de *Ilustrísima* en francés (un traballo académico de Carmen Treinado presentado na Universidade de Paris X) e que ela lle presentara a Gallimard para a súa edición. A resposta de Yannick Guilloux, director de Gallimard, é solicitar o contacto do seu axente literario, pois Galli-

mard só trata os dereitos de edición cos axentes (Luna Alonso e Galanes Santos, 2012: 44), mais non temos noticia da súa publicación. Nesa altura (1987) Casares decide dotarse dunha axente literaria que será Mercedes Casanovas.

Resulta tamén relevante a súa participación nos congresos da *Asociación Internacional de Estudos Galegos* que iniciara a súa andaina en 1985 da man de Kathleen March, ao que seguiron o 2º Congreso da AIEG na Brown University en 1988; o 3º no Hunter College de Nova York en 1991 e o 4º en Oxford en 1994 etc. Carlos Casares incorpórase en Brown da man de Ramón Piñeiro e nas sucesivas edicións vaise tecendo unha rede de internacional de galicianistas (Kathleen March, Rutherford, Carreño, González-Millán, Dieter Kremer, Catherine Davies, etc.), co obxecto de promocionar e impulsar o estudo da lingua e da cultura galega no mundo académico anglosaxón, con proxección internacional (Carreño, 2017: 32). No seo desta rede nace o *Anuario de Estudos Literarios Galegos*, unha revista académica internacional consagrada ao estudo da literatura galega (tan arelada por el) e editada por Galaxia, así como as primeiras traducións ao inglés da obra de Casares da man de Kathleen March (Casares, 1991: 102-109).

56

En 1993 participa nunha estancia de autores europeos en Berlín por invitación do *Literarisches Colloquium* na súa residencia de Wansee. Comparte esta experiencia con Vítor Fernández Freixanes e acompañaos Elke Wehr, que traduce ao alemán dous relatos de Casares: “Der Jude Jakob” (“O xudeo Xacobe”) e “Ein historisches Rätsel” (“Un enigma histórico”) (Casares, 1994: 67-78). Esta mesma tradutora, será quen asuma a tradución ao alemán doutras pezas de Casares, como a publicada na revista suíza *Du* (Casares, 1997).

Outro foro internacional no que a súa acción adquire relevancia é o PEN club galego, do que será o seu terceiro presidente. O seu compromiso coa entidade vén desde os primeiros pasos da asociación en 1990, cando se integra como vogal na súa directiva. Ademais de participar en varios dos seus congresos internacionais, detén a súa presidencia entre 1996 e 1999. Nese círculo traba relación con figuras internacionais, coma Nélida Piñón, Dereck Walcott ou Wole Soyinka. A iniciativa internacionalizadora máis importante que leva a cabo desde o PEN club galego é instituír,

xunto á Universidade de Santiago de Compostela, o premio Rosalía de Castro, que distingue a autorías foráneas.

En 1996, a instancias de Carlos Casares, daquela presidente do PEN galego e de Darío Villanueva, entón Reitor da USC, créanse os Premios “Rosalía de Castro”, únicos de carácter literario que levan o nome da escritora símbolo de Galicia. Concebidos para galardoar desde as nosas letras, a destacadas autoras e autores en castelán, portugués, catalán e éuskaro. Organizados cada dous anos, estes premios, que teñen acadado grande renome e prestixio, fóronlle concedidos a grandes figuras da literatura: Jose Saramago, Gonzalo Torrente Ballester, Bernardo Atxaga, Joan Perucho, Manuel Vázquez Montalbán, Juan Mari Lekuona, Ernesto Sabato, Sophia de Mello, Pere Gimferrer, José Ángel Valente, Francisco Brines, Carme Riera, Rubem Fonseca, Isabel Allende, Agustina Bessa-Luís, Antonio Gamoneda, Álvaro Mutis, Mia Couto, Francesc Parcerisas e outros moitos que nos engrandecen, actuando como embaixadores da nosa nación literaria (PEN Galicia, sen data).

É tamén moi coñecida a súa participación no *Expreso da literatura europea* en xuño de 2000, por ser unha das súas últimas aventuras e porque a foi narrando na súa columna xornalística *A Marxe (La Voz de Galicia)* durante os 50 días en que durou a viaxe. Sobre esta última viaxe ‘pública’¹⁰ convocada polo Consello de Europa, recuperouse recentemente un relato baixo o título “De Lisboa a Berlín, pasando por Moscova. Crónica sentimental” (recollido en *O expreso da literatura e outros ensaios* [Casares, 2017b]). O orixinal deste texto en español fora publicado inicialmente en soporte dixital pola Fundación Carlos Casares. Un dos froitos desa viaxe son as dúas versións do relato *O polbo xigante* de Casares traducidos ao alemán e ao ucraíno. Ambas figuran no Arquivo Persoal en mecanoscrito. A versión alemá é responsabilidade do tradutor Ulrich Kunzmann, que versiona a esta lingua grandes figuras do pensamento e da literatura hispanoamericana, española, portuguesa e francesa. É o tradutor entre outros de Carpentier, Roa Bastos, Pérez Reverte, Ortega y Gasset, Bartolomé de las Casas, Eça de Queiroz ou Blaise Pascal. A súa tradución ten como orixinal a versión española da peza segundo se explicita no mecanoscrito (Luna Alonso e Galanes Santos, 2012: 46).

¹⁰ En realidade, trátase do segundo evento deste tipo no que participa, pois o Encontro de escritores de Estrasburgo (1987) tamén contaba entre as súas actividades cun *Expreso literario*, entre París e Estrasburgo.

No ámbito estatal, a súa estrea prodúcese posiblemente en 1965 cando participa nas *Xornadas de confraternización Galaico-Catalana*, organizadas en Barcelona polo Padre Silva e Basilio Losada e ás que tamén acoden Celso Emilio Ferreiro e Xosé Luís Méndez Ferrín, entre outros (ver Lama e González Fernández, 2009: 397 e seguintes).

Hai neste marco español dúas citas de longa tradición en que se reúnen figuras literarias de todas as culturas do Estado e que Casares incorpora á súa axenda como escritor. A primeira delas son os *Encuentros de escritores y críticos de las lenguas de España. Casona de Verines, Pendueles*, organizados pola Subdirección Xeral de Promoción do Libro, a Lectura e as Letras Españolas do Ministerio de Educación, Cultura e Deporte e pola Universidade de Salamanca, coa colaboración do Principado de Asturias. Carlos Casares é unha figura importante que se suma a este proxecto case desde os inicios destes encontros. A través do repositorio institucional deste evento podemos recuperar parte dos textos da súa participación como relator en 8 edicións entre 1986 e 1995¹¹. Tamén sabemos que lle foi dedicada a edición de 2002, no ano do seu pasamento. Sobre Verines, indícanos Freixanes (2003: 226):

58

En Verines (Asturias), da man do actual presidente García de la Concha, promotor da idea, Carlos participaba cada ano no encontro de escritores en vasco, catalán, galego e castelán, e axudou a fortalecer non só a relación entre eles, senón que se converteu nun dos animadores máis eficaces dos intercambios editoriais, promovendo, desde Galaxia e outras empresas, traducións e contactos. Unha das súas ideas, que non chegou a desenvolver plenamente, era realizar en Galicia un encontro internacional de características similares con autores e autoras doutras literaturas estranxeiras: portuguesas, alemáns, suecos, franceses, ingleses... Traballaba nisto cando o sorprende a morte.

Das súas palabras deducimos que participa non só como autor, senón tamén como editor e promove relacións nun encontro policéntrico, aínda que organizado por institucións españolas.

Organiza, ademais, anualmente unha cita literaria de relevo con sede do Liceo ourensán desde 1990 ata a súa morte, son as 11 edicións dos

¹¹ Véxase a páxina: <http://www.mecd.gob.es/lectura/autoresSearch.do?cache=init¶ms.ani o=0&layout=verinesPart&language=es&TOTAL=460&POS=0&MAX=15&action=goToPage&PAGE=5> [Consulta: 01/03/2018].

Encontros Literarios do Liceo Ourensán (Valcárcel [coord.], 2002: 163-178). Trae así a Ourense autores/as coma Anxo Rei Ballesteros, Alfredo Conde, Manuel Rivas, Suso De Toro, Luisa Castro, do ámbito galego; e Fernando Delgado, Juan José Millás, Manuel Vicent, Juan Cruz, José María Merino, José M. Caballero Bonald, Almudena Grandes, Rosa Regàs, José María Iturralde, de pertenza ás outras culturas do Estado.

Alén dos eventos sinalados, Casares participou como escritor en moitas outras citas no exterior en representación propia e da cultura galega. Impartiu multitude de conferencias, cursos en diferentes universidades, presentou libros, asistiu a innumerables actos oficiais etc. Participou en encontros de escritores en París, Londres, Baltimore, Chicago, Providence, Montreal, Toronto, A Habana, Santiago de Chile, Bos Aires e Lisboa. Deu conferencias nas universidades de Madrid, Barcelona, Santiago de Compostela, Vigo, A Coruña, Oviedo, Salamanca, Palma de Mallorca, Valencia, Alicante, Málaga, City University of New York, Brown University, Rutgers University, Londres, Heidelberg etc. No seu Arquivo Persoal depositado na Fundación Carlos Casares figuran materiais de boa parte destes encontros.

No referido á súa participación en feiras internacionais, convén indicar que o fai principalmente en calidade de autor e editor. Antes do período estudado a cultura galega estaba ausente destes espazos internacionais de exposición e intercambio comercial do libro, por iso, o seu obxectivo foi sempre dar a coñecer a cultura galega no exterior. Un dos seus máis fieis colaboradores e amigos, Damián Villalaín, relátanos en entrevista persoal inédita:

Viaxei con Carlos varias veces a Bologna (Feira Internacional do Libro Infantil e Xuvenil), a Fráncfort (Feira Internacional do Libro) e aos Liber que se celebraban alternativamente en Barcelona e Madrid. Fíxeno tanto en calidade de presidente da AGE como de subdirector de Galaxia. Establecíamos moitos contactos, como é habitual nestes eventos, aínda que a maior parte deles non fructificaban en iniciativas concretas de traducións a outras linguas. Moitas veces, a maioría, tiñas que empezar contando que era Galicia e onde quedaba. Despois xa pasabas a explicar que existía unha lingua, a galega, cun amplo cultivo literario e cunha industria editorial modesta pero consolidada. En xeral, nas feiras internacionais abastabámonos de información e novidades e comprabamos máis do que vendíamos.

Carlos Casares participa no *Salon du Livre* de París en 1995, na Sección *L'Espagne à l'honneur* por ser esta a cultura invitada. O Ministerio de Cultura xunto coa Federación de Gremios de Editores de España, o Ministerio de Asuntos Exteriores e o Ministerio de Cultura e Francofonía, o *Syndicat National de l'Édition*, le *Salon du Livre* e coa colaboración de *Le Magazine Littéraire* organizan esa sección durante os cinco días do Salón. No programa que organiza o ministerio español participan autores/as e editores/as españois como Juan Cruz, Soledad Puertolas, Juan Marsé, Muñoz Molina, Guelbenzu, Paco Ignacio Taibo, Javier Marías etc. Casares intervén nunha mesa redonda titulada “Lenguas y culturas”, organizada por André Gabastou (*Le Monde*) xunto a Bernardo Atxaga e María Mercé Roca.

Desde o punto de vista autorial, sabemos por unha carta de 1998 de Casares ao tradutor Michel Wagner que no seo dese *Salon du Livre* iniciáronse os contactos con Flammarion para a edición de varias das súas novelas en francés. Sobre esa iniciativa publicouse unha nota de prensa, segundo puidemos saber redactada por Villalaín, en *La Voz de Galicia* o 25 de maio de 1995 co titular “Tres obras narrativas de Carlos Casares serán editadas próximamente en francés”. A casa editora é Flammarion; o contacto realízase, esta vez si, a través da súa axente literaria Mercedes Casanovas de Barcelona, que contratara en 1987. As obras en cuestión son: *Os escuros soños de Clío* (1979), *Ilustrísima* (1980) e *Os mortos de aquel verán* (1987). Tamén adquiriran os dereitos preferentes de tradución sobre a novela que daquela estaba a escribir Casares (*Deus sentado nun sillón azul*, 1996). Todas estas obras, agás a última, contaban xa nesa altura con versión en español de Xesús Rábade, Basilio Losada e do propio Casares, respectivamente. Non temos noticia de que esas publicacións chegasen a termo e o propio autor indícalle en carta de 1998 ao tradutor Michel Wagner que non volveu saber máis da editora.

A falta de coñecemento da literatura galega no exterior e, sobre todo, da súa propia obra esixen dunha estratexia, en certo modo suxerida polas grandes editoras como Gallimard, que consiste en contratar os servizos dunha axente literaria. Posiblemente é un dos primeiros autores galegos que decide poñer a promoción da súa obra en mans dunha axente literaria profesional. A través das súas relacións co mundo intelectual catalán, contacta con Mercedes Casanovas Agencia literaria. A propia Mercedes acepta representalo despois de ler con entusiasmo *Ilustrísima* e *Los oscuros*

sueños de Clío, segundo testemuña unha carta persoal depositada no Arquivo Persoal. O contrato de representación data do 16 de febreiro de 1987 e ten por finalidade representalo en exclusiva para obter contratos de edición de “publicaciones en paperback como libros de tapa dura, ediciones de bolsillo y de club de libro, o serializaciones, antologías, adaptaciones al cine, al teatro, a la radio y a la televisión en todos los países del mundo”. A axente recibe o 10% dos dereitos de autor (cantidades brutas) e 15% se hai subaxentes. Trátase dunha axente literaria de primeira orde que na actualidade representa máis de medio cento de autores españois e hispanoamericanos¹², especialmente de ámbito catalán como Monserrat Roig, Esther Tusquets, Rosa Règas ou Juan José Millás. A través desta axencia négóciase, por exemplo, a edición en español de *Dios sentando en un sillón azul* coa editorial Santillana, ou unha tradución francesa de *Os escuros soños de Clío* (1990, editorial Seveyrat), que non conseguimos localizar pero da que Casares recibe un adianto económico. A relación profesional con Casares vai ata o seu pasamento.

Unha potente estratexia para darse a coñecer no exterior como autor é a participación en premios como ferramenta de canonización, ao que hai que sumar as traducións que el mesmo realiza de autores canonizados. Roig-Rechou (2009: 137) destaca na súa traxectoria os seguintes galardóns: Premio Xunta de Galicia á Creación Literaria (1989), Premio Otero Pedrayo das Deputacións Galegas, Premio Xornalístico Julio Camba (1995), Premio Celanova, Casa dos Poetas (1995), Premio da Crítica Española (1976) y Premio da Crítica Galega (1980). Como se pode ver, trátanse de galardóns de ámbito autonómico e, en menor medida, de carácter estatal. Pola súa banda, o propio autor na súa presentación no anuario *Who is Who* en 1999, declara, ademais, o premio do Círculo Ourenán Vigués (1982) e o premio Fernández Latorre (1983). En ningunha das noticias se relata os dous premios recibidos como creador de LIX, o I Concurso Nacional de Contos Infantís “O Facho” de 1968 recibido por *A Galiña Azul*, nin o premio do I Premio de Literatura Dramática para a Infancia e a Mocidade da Asociación Cultural ‘O Facho, que gañou en 1973 por *As laranxas máis laranxas de todas as laranxas*. Tampouco se citan os galardóns recibidos como poeta (a 2ª e 3ª posición nas Festas Minervais en 1963 e 1964 nin os Xogos Florais de Vilagarcía de Arousa en 1965). Os premios de LIX

¹² Na actualidade a axencia denomínase Casanovas & Lynch www.casanovaslynch.com/authors.html [Consulta: 01/03/2018].

foron moi importantes para o sistema, pois recibiu algún deste galardóns na súa primeira edición o que vén confirmar o carácter innovador da súa contribución á LIX (Fernández Vázquez, 2015).

Desde a súa posición e en tanto que colaborador xornalístico, son frecuentes os seus artigos en prensa, nun momento, na década de 1960, no que non era doado que voces novas tivesen espazos de expresión. Malia a que tamén sufriu a censura, precisamente por tratar de asuntos de cultura e lingua galega, como se deduce dunha carta enviada a Ramón Piñeiro o 31 de marzo de 1964 (recollida en Cochón, Alonso Girgado e Piñeiro Pais, 2017: 484-485):

Hai unhos días mandeille un artigo ós de “La Región”. Son unhos porcós. Non o publicaron. Tiduábase: GALICIA: SU IDIOMA Y OTRAS COSAS. Xa llo mandei en castelán pra evitar o que nono publicaran por eso, pero nada, un noxo. Voulle escribir ó director, que foi a quen lle remesei o artigo, e voulle chamar porco colaboracionista que é o que é. E voulle dicir que aquí, en Galicia, xentes como il non compren.

Estou desexando que chegue o día de poder facer xusticia con toda esa xente traidora. Como que a nosa xusticia non será unha xusticia inspirada pola mentalidade rencorosa do 36. Non. Somos máis valentes e máis nobres. A millor xusticia que se lle pode facer a éstas xentes é votalas fora de sua Terra por non ser merecentes de vivir nela.

Á veces dan ganas de lles chuspír na cara. ¡Marraus!

Non localizamos o artigo publicado entre as páxinas de *La Región*, mais tampouco o fixo abandonar as colaboracións con ese medio. De feito, entre 1968 e 1974, escribe en *La Región* a columna “Con esta lupa” que partir de 1973 pasa a estar ilustrada por caricaturas de Siro López (Valcárcel [coord.], 2002: 51-82). Nela faise unha semblanza de personaxes internacionais do momento como Golda Meir, Richard Nixon, Marlon Brando, Celso Emilio Ferreiro, Eleuterio Sánchez, Breznev, Pompidou, monseñor Tarancón, Salvador Allende, Sadat, Willy Brandt, o Sha de Persia, Mao Tse Tung, Indira Gandhi, o rei Hussein, Pinochet, Kissinger, Neruda, Forges, Fernández del Riego, Ramón Piñeiro, John Ford, Peret etc. Ademais de realizar un exercicio literario na descrición das personaxes, pretendía darllos a coñecer ao lector medio do xornal. A inclusión das principais figuras do galeguismo do momento no elenco de figuras seleccionadas situábaas ante ese mesmo lector/a en pé de igualdade nun panorama internacional (Cajaraville, 2017: 71-72).

Outra da estratexias de Casares para arrepoñerse ao illamento e á falta de recoñecemento da cultura galega no exterior é a elaboración dun catálogo de obras e autores/as galegas traducidas. Trátase do *Catálogo de obras literarias en lingua galega traducidas a outros idiomas. Unha primeira achega*, (Casares, 2003 [dir.]) elaborado por un equipo de investigadores do Consello da Cultura Galega baixo a dirección de Casares. Este catálogo, publicado en dixital postumamente en 2003, agrupa referencias de obra galega traducida, en formato libro xunto a obra parcial ou fragmentaria. O seu obxectivo explícito é medir a visibilidade da cultura no exterior, segundo se indica na introdución, e quizais a súa elaboración é decisiva no seu cambio de opinión sobre a proxección pois afirma “por primeira vez na historia da literatura galega hai bastantes autores galegos traducidos, non só ó castelán senón tamén a outras linguas” (Fortes, 2002: 64).

En definitiva, son moitas as iniciativas acometidas por Casares para superar a falta de recoñecemento da cultura galega no exterior en tanto que autor (eventos, axente literaria e premios), editor (asistencia a feiras) e como intelectual (representación institucional, dirección de catálogo e obra xornalística). O seu labor diplomático reflíctese nas seguintes palabras de Freixanes (2003: 223):

Carlos actuaba sempre como embaixador. Non de si mesmo, senón de todos nós. A súa relación con outras culturas e outras literaturas (incluídos editores, axentes literarios e institucións) víñanlle en parte das súas experiencias persoais e familiares, pero moi fundamentalmente da súa enorme curiosidade intelectual, que desde moi novo o empurrara cara a eses espazos de relación (inicialmente a literatura francesa), ademais da súa convicción herdada do mellor galeguismo, de que só abrindo Galicia e a súa literatura ao mundo, proxectándonos cara ao exterior e deixando que entrase o aire por todos os balcóns, podería a nosa literatura periférica entrar na modernidade e fortalecer os seus procesos de renovación.

b) Estratexias contra os obstáculos económicos

Carlos Casares ten moi presente na súa acción autorial, editorial e tradutora os custos da tradución que el presenta como un investimento.

A política de traducións é moi difícil. As editoriais estranxeiras teñen os seus propios criterios guiados por razón comerciais. [...] E no mercado de hoxe cada vez é máis complicado introducir un escritor completamente descoñecido. Esixe unha campaña de información e publicidade que non todas as editoriais

están dispostas a facer, porque hai que facer unha gran inversión que non se recupera, tendo en conta que as tiradas son de dous mil ou tres mil libros (Lama, 1999: 24).

Para sobrepoñerse a estes obstáculos opta por varias estratexias, unha delas é escoller obras que teñan unha certa sona e cuxo valor simbólico e comercial compense o desembolso económico da tradución. “Penso que é necesario traducir, aínda que tamén son consciente de que as traducións baten con problemas e inconvenientes de tipo económico. De todos os xeitos, é importante elixir ben” (recollido en Porteiro e Perozo, 2017: 74).

A esa lóxica comercial responde que acometese a tarefa de editar obras de autorías clásicas e mesmo coleccións de obra completa de autores consagrados. É o caso de Sherlock Holmes, do que publica en 1995 *Un estudio en escarlata, A face amarela: unha aventura de Sherlock Holmes, As aventuras de Sherlock Holmes e As memorias de Sherlock Holmes*; en 1996 *O regreso de Sherlock Holmes* e en 1997 *O último adeus, O arquivo de Sherlock Holmes*, todos eles en tradución de Manuel Vázquez e Bieito Iglesias¹³. Tamén publica a Agatha Christie, en 2000 *Asasinato no Orient Express* (trad. Alberto Álvarez Lugrís), a Graham Greene, do que edita en 1994 *O terceiro home* (trad. Dolores Martínez Torres) ou a Paulo Coelho, do que publica en 1998 *O Alquimista* (trad. Ana Belén Costas Vila, Eva Lozano Carpente), en 1999 *O peregrino a Compostela: diario dun mago* (trad. Ana Belén Costas Vila, Eva Lozano Carpente) e en 2000 *Verónica decide morrer* (trad. Ana Belén Costas Vila, Eva Lozano Carpente). Nesa mesma lóxica figuran as súas xestións iniciais para a publicación de Harry Potter en galego, cuxo primeiro volume saíra en tradución de Marilar Alexandre en 2002 (*Harry Potter e a pedra filosofal*)¹⁴.

Outra das estratexias para amortecer os custos de publicar unha tradución é o intercambio de referencias con outras editoras, de xeito que se facilite o acceso a novas autorías e se aproveiten os materiais promocionais.

¹³ Sobre estas traducións de Sherlock Holmes versa a intervención de Bieito Iglesias na mesa redonda celebrada no Consello da Cultura Galega o 14 de xuño de 2017 Pódese acceder á gravación da mesa desde: <http://consellodacultura.gal/mediateca/evento.php?id=200586> [Consulta: 01/03/2018].

¹⁴ A selección de obras traducidas en Galaxia durante o mandato de Casares como presidente realizouse manualmente a partir de datos da base BITRAGA en contraste co catálogo da Biblioteca Nacional de España.

O propio Casares afirma: “unha editorial catalana quería publicar un libro meu alí e a cambio pedía que lle publicásemos un libro deles en Galicia. Eso a veces faise” (Lama, 1999: 25). Este dato, confírmanolo Villalaín na nosa entrevista inédita.

Galaxia mantíña desde había anos boas relacións co grupo Enciclopèdia Catalana, propietario de editoriais como Proa e La Galera. Creo que foi en 1993 cando decidimos fornecer esa relación dun carácter máis formalizado e operativo e creamos unha plataforma estable de colaboración e intercambio que se denominou Editores Asociados, da que tamén formaron parte as editoriais Tándem e Bromera (Valencia), Elkar (País Vasco), Xordica (Aragón) e Trabe (Asturias). Esta plataforma traballaba sobre todo no campo das traducións de literatura infantil e xuvenil, pero a súa mera existencia propiciaba contactos continuados que sobrepasaban ese ámbito de acción editorial. Aí era eu quen actuaba como “axente”, de forma absolutamente informal e mesmo sen recibir instrución ningunha de Casares. A tradución de *Ilustrísima* ao catalán, publicada por Bromera en 1993, xurdiu dun contacto deste tipo. E algo parecido ocorreu con *Deus sentado nun sillón azul*, publicada por Proa en 2001. A fórmula era o intercambio: Proa publicaría en catalán a novela de Carlos e Galaxia publicaría en galego *Senyoria*, de Jaume Cabré. *Ilustrísima* traduciuna Josep Franco, de quen Galaxia publicaría pouco despois a súa novela xuvenil *O derradeiro bandido*.

65

Con todo, os gastos de edición de traducións non sempre podían ser asumidos pola iniciativa privada, polo que para determinados proxectos de maior envergadura recorre a outras fontes de financiamento como axudas á tradución. Un bo exemplo son os proxectos de edición de clásicos, que tratamos seguir. Tamén lle recomenda que acuda ás axudas públicas, en concreto ao programa Europa Creativa, ao tradutor Michel Wagner en 1998. Este poeta e tradutor realizara pola súa conta unha tradución ao francés de *Ilustrísima* e ponse en contacto con Casares para informalo e solicitar a cesión de dereitos. A resposta de Casares é positiva e ánimo a solicitar unha axuda para publicala, de feito, envíalle por fax a convocatoria. Wagner ofrécelle a tradución a Gallimard, que a rexeita por ser unha versión francesa elaborada a partir doutra tradución (a española de Basilio Losada de 1981) e non a partir dun orixinal¹⁵. Finalmente esta tradución vería a luz en 2013, da man da editora belga Ker (Casares, 2013).

¹⁵ A correspondencia entre Carlos Casares e o tradutor Michel Wagner está depositada no Arquivo Persoal do autor na Fundación Carlos Casares.

Outro dos obstáculos de tipo económico que apunta Casares é a falta de profesionalización dos axentes do mundo editorial galego (autores/as, tradutores/as e editoras). En entrevista a Porteiro e Perozo (2017: 75) preguntanlle pola “controvertida” Asociación de Escritores Galegos:

A min gustaríame que fose unha institución que englobase en primeiro lugar absolutamente a todos os escritores galegos. Isto paréceme indispensable. Gustaríame tamén que os escritores de esa asociación, unidos polo único que nos pode unir, que é o feito de sermos escritores [...]. Penso, para poner un exemplo, nos contactos con escritores doutros países, o que lle daría á literatura galega unha proxección exterior que necesita e da que hoxe por hoxe carece.

Albiscamos que estas manifestacións se producen nun momento de polémica e localizamos no Arquivo persoal a copia dunha carta inédita de Casares a Bernardiño Graña (do 5/11/1980), daquela presidente da Asociación de Escritores en Lingua Galega, na que Casares presenta a súa dimisión como vicepresidente da entidade por motivos persoais aínda que tamén indica:

podes contar coa miña colaboración para canto redunde na potenciación dun auténtico órgano profesional que agrupe a todos os escritores galegos, tema éste que ti ben sabes cómo me preocupa e do que che falei repetidamente xa antes de que se constituise a Asociación (Carta de Casares a Bernardino Graña 5/11/1980, do Arquivo Persoal Carlos Casares).

66

Outra das entidades asociativas nas que Casares participa é a Asociación Galega de Editores (AGE). Esta entidade daba os seus primeiros pasos no momento en que Casares se incorpora á súa directiva como vogal (circa 1990-1993). A través do Arquivo Persoal do autor tivemos acceso ás actas das reunións desta entidade. Nelas figuran temas de interese para as editoras galegas, especialmente a participación de autores e editores nas feiras internacionais do libro, así como a elaboración do catálogo de literatura galega para a Feira de Frankfurt. Os editores representados en AGE solicitan da Administración autonómica poder participar na organización da sección galega das feiras internacionais. Outra das actividades profesionais vinculadas a esta entidade é o convite de *Literarisches Colloquium* de Berlín para que dous escritores galegos pasen dúas semanas en Berlín con dous tradutores para verter parte da súa obra ao alemán. Todos eles son pasos cara a profesionalización e recoñecemento do labor autorial e editorial galego.

c) Estratexias contra os obstáculos culturais

A preocupación pola calidade das obras traducidas leva a Casares non só a denunciar as incorreccións das traducións a través do seu labor de crítico literario, fundamentalmente en “A Leducia de ler”, senón tamén a ser a persoa encargada de xulgar a súa calidade. Tomamos como exemplo deste labor seu o realizado na Real Academia Galega, da que é membro desde 1977 e para o que se tivo en conta a súa condición de tradutor e de autor traducido á hora do seu ingreso na RAG (véxase o CV en Axeitos 2017: 37). Segundo consta en nota de prensa do Arquivo Persoal de Casares, a RAG toma en 1979 o acordo de transmitir á Comisión corporativa de Lingüística da institución a tradución ao galego do Quixote elaborada por Juan Beceiro Amado. O ditame de Carlos Casares (recollido na noticia de La Voz de Galicia do 24 de xullo de 1984, consultada no Arquivo Persoal de Carlos Casares) indica:

Trátase dunha obra meritoria, feita con amor e paciencia exemplares, a magnitude e o traballo da cal non deixa de suscitar admiración e simpatía. O galego empregado é o convencional da época anterior ás reformas e aos estudos filolóxicos levados a cabo durante os últimos dez anos. En caso de publicación, sería aconsellable unha revisión lingüística e ortográfica, a fin de modernizar o texto e poñelo de acordo coas normas e os estudos actuais.

67

No Arquivo Persoal localizamos máis informes sobre a calidade lingüística e de tradución doutros traballos, que amosan a súa autoridade na materia en determinados círculos intelectuais.

Outro dos atrancos culturais detectados por Casares é a inexistencia dun catálogo de obras clásicas universais traducidas ao galego, que é unha constante nas entrevistas ao longo da súa carreira, como vimos. Ante esta carencia Casares segue varias estratexias que nos relata Villalaín en entrevista persoal inédita. Estas pasan por abrir unha subcolección con clásicos, coma a de *Obras universais* que dentro da colección Literaria de Galaxia e onde se publican, entre outros, *Madame Bovary* de Flaubert (en tradución de Antonio Pichel, 1994), *Vermello e negro* de Stendhal (en tradución de Antonio Pichel, 1996), *O tío Goriot* de Balzac (en tradución de Antonio Pichel, 1994), *Os noivos* de Manzoni (en tradución de Xavier Rodríguez Baixeras, 1996) etc., á que el tamén contribuíu coa súa tradución de *O vello e o mar* (en 1998) de Hemingway. Outro dos intentos foi a colección *Clásicos Universais* de Galaxia, dirixida por Manuel C. Díaz, na que se

publicaban en edición bilingüe obras de autorías que van desde Homero ata Shakespeare.

Unha estratexia común no sector editorial galego da época é aproveitar as coleccións de infantil e xuvenil para publicar clásicos da cultura universal. Así, afirma Villalaín en entrevista persoal inédita: “na colección *Costa Oeste*, destinada á franxa de público lector situado entre os 15-16 e os 19-20 anos, decidimos integrar títulos de autores como John Steinbeck, Hermann Hesse ou mesmo Paulo Coelho, moi lidos en castelán pero case inéditos en galego”.

Por último, tentou que fosen entidades públicas ou sen fin de lucro as que asumisen a edición da cumprida colección de clásicos, aínda que con pouco éxito. Indica Villalaín nesa mesma entrevista inédita:

A finais dos anos 90 presentoulle á Fundación CaixaGalicia un ambicioso proxecto consistente na tradución e publicación dunha colección de cen títulos da literatura universal. Lamentablemente, a Fundación non apoiou de forma decidida esta iniciativa. O que si fixo foi indicarnos que o que procuraban eran grandes proxectos editoriais que unisen prestixio cultural con visibilidade social e mediática. Foi daquela cando lle comentei a Casares a posibilidade de elaborar un proxecto para a tradución íntegra de Shakespeare ao galego, en edicións coidadas pero non eruditas a cargo de Miguel Pérez Romero, quen xa traducira algúns textos shakespearianos para a colección *Clásicos en Galego*.

No Arquivo Persoal do autor localizamos ata tres listados mecanoscritos ou manuscritos con referencias universais susceptibles de faceren parte desa colección que el denomina *Biblioteca Galega da Cultura Universal*. Estas listas conteñen un máximo de 71 referencias e nelas figuran os clásicos da literatura e a filosofía grega (Íliada, Odisea, Esquilo, Sofocles, etc.), da literatura latina (Plauto, Terencio, A guerra das Galias, Cicerón, Séneca, Ovidio etc.), literatura medieval (Cantar de Roldán, Chrétien de Troyes, Poesía provenzal) e tamén renacentista (Dante, Petrarca, Boccaccio etc.) ou da escolástica (Tomás de Aquino e Francisco de Asís). Xunto a estas figuran autorías clásicas literarias e do pensamento europeo (Rabelais, Montaigne, Shakespeare, Goethe, Descartes, Corneille, Molière, Racine, Voltaire, Rousseau, Defoe, Humme, Kant etc.), do Romanticismo (Byron, Poe, Novalis, Leopardi, Manzoni, Chateaubriend), así como clásicos contemporáneos (Stendhal, Balzac, Flaubert, Dickens, Flaubert, Dostoievski,

Mallarmé, Tolstoi, Ibsen, Hegel, Kierkegard, Newton, Darwin, Chéjov etc.). A súa concepción da literatura universal reproduce principalmente un canon europeo e eurocéntrico. Non figuran autorías doutros continentes, nin entendía que fose necesaria a tradución de obra hispanoamericana. O canon lusófono limitábase a Eça de Queiroz, Camilo Castelo Branco e Camões, que son referencias do portugués europeo.

Debía de tratarse dunha idea moi matinada pois nalgunhas das notas presenta unha relación de tradutores que poderían acometer a tarefa (Vidán, Ferro Ruibal, Elisabeth, Ivanich, Micaela, Romero, Camilo Flores ou Harguindey). Tamén establece quen podería xestionar a edición desa colección a través de tres estruturas: a) unha comisión composta por Carlos Casares, Constantino García, Vitor Freixanes, Andrés Torres Queiruga e Díaz Fierros; b) un comité de revisión e c) unha comisión de normatización.

O feito de que Villalaín nos indique que a proposta é de fins da década de 1990, lévanos a pensar que se trata dun proxecto fanado, se ben, buscou incorporar algúns deses autores ao catálogo da editora, como xa indicamos.

Tamén encontramos no Arquivo Persoal pegadas do proxecto da Biblioteca Shakespeare citado por Villalaín. En concreto, propónse a publicación de 40 tomos do autor. Trátase dun proxecto encetado no momento da proposta (5/12/2000), pois tres títulos están xa traducidos e o tradutor, Miguel Pérez Romero, está realizando o cuarto. O ritmo de tradución proposto é de 3 volumes por ano. Suxírese que a tradución non demore máis de 10 anos. Trátase doutro proxecto inacabado.

Outro dos atrancos que el identifica é a falta de lecturas para público infantil e xuvenil. Propónse dotar o sistema literario galego de lecturas que acompañen a docencia de lingua e literatura galegas “padecemos unha carencia absoluta de literatura xuvenil que, por outra banda, é agora absolutamente necesaria de cara ao ensino en galego” (recollido en Porteiro e Perozo, 2017: 74). Por iso, Casares traducira *O principião* de Saint-Exupéry (1972) e encontrábase en 1980 traducindo *A illa do tesouro* de Stevenson, tomara bastantes notas para *Alicia no país das marabillas* de Lewis Carroll e propúñase traducir igualmente *As viaxes de Gulliver* de Swift. No Arquivo Persoal encontramos algúns fragmentos manuscritos destas traducións,

que serían realizadas integramente e publicadas por Xerais da man doutros tradutores. Así *A illa da tesouro* publícase en 1984, en tradución de Xavier Alcalá; a tradución de *As aventuras de Alicia no país das maravillas* é obra de Fernando Pérez-Barreiro Nolla e de Teresa Barro en 1984 e, por último, *As viaxes de Gulliver* é unha tradución de Carne Monteagudo e Manuel García Sendón de 1987.

Nesa mesma entrevista, as súas palabras fannos albiscar que se está a encetar a fase comercial da tradución: “*O principião* demostrou que determinados libros poden ser comerciais. Os tres que citei antes poden selo tamén, sobre todo neste momento en que padecemos unha carencia absoluta de literatura xuvenil [...]” (recollido en Porteiro e Perozo, 2017: 74).

O Casares editor tamén actuou neste campo e alargou considerablemente o catálogo de lecturas para o público máis novo

Así é como no catálogo da editora podemos ollar os creadores dos contos máis populares: Andersen, Perrault e Grimm, incorporados ao fondo da editorial ben axiña; autores do canon universal para todo tipo de lectorado: Oscar Wilde, Herman Hesse, Mary Shelley, Graham Green, Carlo Collodi...; escritores amplamente recoñecidos no eido das letras infantoxuvenís que se poderían tachar de “clásicos”: Rodari, James Barrie, John Steinbeck...; creadores de literatura infantil contemporáneos cunha traxectoria consagrada: Christine Nöstlinger, Susan E. Hinton, Peter Härtling, Ursula Wolfe...; e escritores peninsulares que comezaban daquela a despuntar: Alice Vieira, Bernardo Atxaga, Jordi Sierra, Patxi Zubizarreta... Ademais, Casares conseguiu facerse con obras simbólicas de cada período histórico coas que alicerzar o seu catálogo editorial e fidelizar o seu lectorado: a serie das Aventuras de Sherlock Holmes, publicada en 1995, os Astérix en 1996 e os Harry Potter xestionados en 2002 son bo exemplo disto (Pena Presas, 2009: 210).

E aínda máis, existe unha estratexia consciente de incluír clásicos contemporáneos nas coleccións de Literatura xuvenil, nun intento de solucionar as dúas carencias culturais detectadas ao mesmo tempo. Non é unha estratexia exclusiva de Galaxia:

[...] la inclusión en estas colecciones de autores que no escribieron sus obras para estos lectores, ni funcionaron como novelas juveniles en sus sistemas de origen. Es el caso de Franz Kafka con *A metamorfose*; seguido de *A sentencia* (1991), incluida por Sotelo Blanco en su colección Infantil e xuvenil y también de las obras publicadas en la colección Costa oeste, de Galaxia, *Baixo as rodas*

(1997) y *Siddhartha* (1999), de Herman Hesse; *De ratos e homes* (1997), de John Steinbeck; *O alquimista* (1998), *Peregrino a Compostela*, *Diario dun mago* (1998) y *Verónica decide morrer* (2000), de Paulo Coelho; o *Reencontro* (2007), de Fred Uhlman (Mociño, 2015: 120).

Este ‘deslocamento’ de autorías e obras prodúcese durante toda a fase comercial e en moitas das editoras. Nalgúns casos foron posteriormente resituados nas coleccións de literatura de público adulto, que lles corresponderían de acordo co orixinal, como é o caso de Xerais que recoloca *O Barón rampante* de Calvino (en trad.de Silvia Gaspar) na colección de Peto (1999) e *Mondo e outras historias* de Le Clézio (trad. por Raquel Villanueva e Valentín Arias) na colección Narrativa (2008), fronte ás iniciais edicións na colección Xabarín de 1987.

En definitiva, a atenta e aguda visión de Casares sobre a internacionalización da cultura galega viuse acompañada dunha intensa actividade que tentou a difusión da literatura galega no exterior e a súa inserción no panorama literario mundial, a través de varias vías. Tamén procurou que a literatura exterior fose coñecida en Galicia. Aínda que o seu labor se desenvolveu nun momento de moito dinamismo cultural e cunha acción incesante, os seus esforzos non sempre tiveron visibilidade por desenvolvérense fóra de Galicia, nuns casos, ou por non obter os froitos esperados, noutros. Percibimos, con todo, un propósito firme de acadar o obxectivo de ‘difundir a literatura’ e unha planificación implícita na súa praxe autorial, tradutora e editorial.

71

Conclusiones

A través de investigacións previas sobre a tradución literaria galega (BITRAGA), coñecemos os números do proceso de normalización cultural iniciado na década de 1980. Estes datos serven para identificar puntos de interese, para bosquexar unha cronoloxía e para apuntalar con evidencias (autorías, obras e mediadores) o heroico labor de ‘construír’ un sistema literario.

Para entender e contextualizar os datos, complementamos esta investigación con traballos de corte cualitativo coma o presente, baseado no testemuño privilexiado de Carlos Casares, que foi un factótum dese proceso

en varias fronte. Entremestúranse, tanto no legado coma na figura, varias facetas que nos pareceu adecuado estudar conxuntamente.

A concesión do Día das Letras Galegas a Casares propiciou moitos e moi interesantes traballos que inciden nalgún dos seus ámbitos de actividade. Máis aló de apreciacións persoais e da simpatía que as súas dotes diplomáticas puidesen espertar, Casares é ante todo un intelectual cun proxecto cultural propio cuxa actuación se rexe por dous obxectivos: contribuír ao sistema literario galego como creador e difundir esa literatura no exterior. A estas dúas tarefas dedicou toda a súa vida tanto como autor, o tradutor, o editor etc., como evidenciamos neste traballo.

O seu proxecto cultural constrúese desde o seu sentimento de pertenza á cultura e á literatura galega. É o que define a literatura galega é precisamente a lingua, coa que mantivo un forte compromiso que o leva, por exemplo, a non participar nos Xogos Florais de Ourense de 1963, a indispoñerse co xornal no que colabora nos seus inicios ou, máis adiante, a ser presentado en foros estranxeiros como un autor galego (e non só español).

72

Desde moi novo ocupa unha posición central no sistema que lle permitiu construír un camiño propio, aínda que dentro das marxes do galeguismo histórico (Regueira, 2017: 371). Actúa cunha certa autonomía nun momento no que xurdiron oportunidades e espazos antes inéditos para a cultura galega.

A súa arela de difundir a literatura galega no exterior, nese período de afirmación, lévao a aprender e mesmo a experimentar as ‘regras’ de funcionamento e as normas da República mundial das letras. A súa aprendizaxe sobre internacionalización da cultura galega non foi obxecto central de ningún dos seus ensaios, mais deixou varias pezas dispersas, así como entrevistas, que son retallos de todo un pensamento tradutolóxico construído con lucidez desde a identidade e a resistencia dunha cultura minorizada.

Máis aló das palabras está a acción. O seu labor procura incansablemente espazos de relación interliteraria que escapen ao centralismo ‘rabioso’, que lle achaca negativamente ao sistema francés. No marco español, son moi significativas as alianzas que tece co mundo cultural e editorial ca-

talán, así como o seu papel nun Verines policéntrico no que construíu, en palabras de Freixanes, unha plataforma de intercambio das culturas estatais.

O seu pragmatismo fai que asimile axiña as ‘normas’ do Sistema mundial e por iso se dota dunha axente literaria (como esixía Gallimard), autotradúcese ao español e xera así un orixinal autorial nesa lingua (como sabe que solicita Flammarion). En definitiva, asume desde a súa experiencia, como editor de Cunqueiro nos primeiros tempos e como autor rexeitado en varias ocasións, que unha das vías de saída ao exterior é a tradución da obra ao español, con todos os perigos que iso implica. No plano editorial, non son poucas as estratexias que pon en funcionamento para subtraerse aos atrancos políticos, económicos e culturais que detecta, segundo nos relata en entrevista inédita un dos seus máis estreitos colaboradores (Villalaín).

Ademais, da imaxe pública e da obra publicada, os proxectos truncados, como as súas traducións no central sistema literario francés, ou a edición dos clásicos en galego ou a biblioteca de autores como Shakespeare, son indicadores do seu proxecto cultural. A través de entrevistas persoais e da consulta do seu Arquivo Persoal reconstruímos parte desta planificación implícita.

O pensamento e a acción de Casares no sistema literario galego guíanse pola súa propia experiencia. Detecta con agudeza os obstáculos da tradución literaria galega para internacionalizarse nun momento no que a Socioloxía da tradución comezaba a dar os seus primeiros pasos (1999). As súas reflexións sérvennos para elaborar unha adaptación ao caso galego do sistema de obstáculos deseñado por Sapiro (2012). A visibilización deles neste traballo posibilita que avancemos na resposta á pregunta inicial que nos fixemos (Por que non se traduce?). Dela pódense tirar ensinanzas valiosas para futuras planificacións da proxección exterior da literatura e da cultura galegas. O relato das estratexias para combater eses atrancos, baseado en datos e documentos inéditos do seu Arquivo Persoal, ademais de evidenciaren unha planificación cultural implícita, contribúen tamén á Historia da literatura galega e da Tradución literaria.

É imposible saber como sería a cultura galega se todos os seus proxectos chegasen a termo con éxito ou se optase pola cultura portuguesa (e a

lusofonía) como intermediaria no proceso de internacionalización, pois é tamén unha das vías suxeridas nos seus escritos iniciais. En todo caso, constatamos que non é posible entender a proxección exterior da cultura galega recente sen o concurso de Carlos Casares, nin construír un espazo internacional para unha cultura minorizada sen unha planificación previa.

Iolanda Galanes Santos
Universidade de Vigo

Anexo 1

Documentación inédita consultada no Arquivo Persoal de Carlos Casares (Fundación Carlos Casares)

- Noticias e artigos de prensa de prensa:
 - Noticia de *La Voz de Galicia* do 24 de xullo de 1984 sobre a avaliación da obra de Juan Beceiro Amado.
 - Noticia: “Tres obras narrativas e Carlos Casares serán editadas proximamente en francés,” *La Voz de Galicia*, 25 de maio de 1995.
 - Consultáronse tamén as noticias citadas na bibliografía: Casares, 1979; Casares, 1981a; Casares, 1981b; Casares, 1987 e Casares, 1997.
- Documentación gris:
 - Carta inédita de Casares a Bernardiño Graña (do 5/11/1980), presidente da Asociación Galega de Escritores.
 - Casanovas, M. 1987. Contrato de representación Carlos Casares, 16/02/1987 [Arquivo Persoal de Carlos Casares. Fundación Carlos Casares].
 - Correspondencia epistolar coa axente literaria Mercedes Casanovas circa 1987.
 - 3 listas de referencias dos clásicos da literatura universal e da filosofía grega (sen data).
 - Varios informes sobre a calidade lingüística e de tradución (sen data).
 - Cuestionario *Who is Who* (1990).
 - Varias actas de reunións da Asociación Galega de Editores (1990-1993).
 - Correspondencia epistolar con Michel Wagner (1998-2000).
 - Proposta da colección Biblioteca Shakespeare da editorial Galaxia de 5/12/2000.

- Programas de actividades:
Diversos programas de actos oficiais, encontros de escritores nos que participa Carlos Casares en París, Londres, Baltimore, Chicago, Providence, Montreal, Toronto, La Habana, Santiago de Chile, Bos Aires e Lisboa. Deu conferencias nas universidades de Madrid, Barcelona, Santiago de Compostela, Vigo, A Coruña, Oviedo, Salamanca, Palma de Mallorca, Valencia, Alicante, Málaga, City University of New York, Brown University, Rutgers University, Londres, Heidelberg etc.
- Traducións:
 - Fragmento de tradución de *A illa do tesouro* de Stevenson (manuscrito)
 - Fragmento de tradución de *Alicia no país das maravillas* de Lewis Carroll (manuscrito)
 - Fragmento de tradución de *As viaxes de Gulliver* de Swift (manuscrito)
 - Dúas versións do relato *O polbo xigante* de Casares traducidos ao alemán de Ulrich Kunzmann e ao ucraino.

Referencias bibliográficas

- Álvarez Alonso, Francisco. 1975. “Carlos Casares: El premio Galaxia por su novela ‘Xoguetes para un tempo prohibido’ supone una alegría, un estímulo y un compromiso”, reproducido en *Carlos Casares, punto de encontro* (coord. Marcos Valcárcel), 2002. Ourense: Concello de Ourense, col. Auria, pp. 94-96.
- Axeitos, Xosé Luis. 2017. “Carlos Casares, un clásico contemporáneo da LIX galega”, en *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia* (eds. Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais). Santiago de Compostela: Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII, pp. 37-40.
- BITRAGA (*BIBLIOTECA DA TRADUCIÓN GALEGA*) [Base de datos]. 2004-2018. <http://bibliotraducion.uvigo.es> [Consulta: 19/07/2018].
- Cajaraville, Héctor. 2017. “Os primeiros artigos xornalísticos de Carlos Casares (*La Región*, 1968-1974)”, en *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia* (eds. Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais). Santiago de Compostela: Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII, pp. 67-79.
- Calvo, Tucho. 2003. *Carlos Casares. O conto da vida*. A Coruña: *La Voz de Galicia*.

Carreño, Antonio. 2017. “Desenterrando memorias: Carlos Casares”, en *La Región*, <http://www.laregion.es/opinion/antonio-carreno/desenterrando-memorias-carlos-casares/20170517085937708907.html> [Consulta: 17/05/2017].

Casanova, Pascale. 2002/4. “Consécration et accumulation de capital littéraire. La traduction comme échange inégal”, en *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 144, pp. 7-20. DOI <https://doi.org/10.3406/arss.2002.2804>.

Casares, Carlos (dir.). 2003. *Catálogo de obras literarias en lingua galega traducidas a outros idiomas. Unha primeira achega*. Consello da Cultura Galega: Santiago de Compostela, http://culturagalega.gal/especiais/aviles/catalogo_traducidas.pdf [Consulta: 1/03/18].

Casares, Carlos. 12 novembro 1987. “Despois de Estrasburgo”, sección A Tertulia, en *La Voz de Galicia*.

Casares, Carlos. 15 xaneiro 1981a. “A situación da literatura galega é insostenible”, en Suplemento Cultural de *La Voz de Galicia*.

Casares, Carlos. 16 abril 1981b. “As literaturas de ámbito restrinxido”, sección A Leducia de ler, en *La Voz de Galicia*.

76 Casares, Carlos. 1991 “When the rains come”, en *An Anthology of Galician Short Stories* (ed. Kathleen March), col. “Hispanic Literature”, v. 13. New York: Edwin Mellen Press, pp. 102-109.

Casares, Carlos. 1994. “Der Jude Jakob” (“O xudeo Xacobe”), “Ein historisches Rätsel” (“Un enigma histórico”), en *Sprache im technischen Zeitalter* 32, n° 129, pp. 67-78.

Casares, Carlos. 1997. “Auf Wunder gebaut”, en *Du*, v. 57, pp. 70-75. DOI <http://doi.org/10.5169/seals-299661>.

Casares, Carlos. 1998. *Un país de palabras*. Vigo: Galaxia.

Casares, Carlos. 2013. *Monseigneur ou l'affaire du cinématographe*. Hévíllers: Ker éditions [trad. de Michel Wagner].

Casares, Carlos. 2017a. *A cultura galega no século XXI*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.

Casares, Carlos. 2017b. *O expreso da literatura e outros ensaios*. Vigo: Galaxia.

Casares, Carlos. 28 agosto 1979. “Sair do aillamento”, sección A Leducia de ler, en *La Voz de Galicia*.

- Chacón, Rafael. 2017. “Carlos Casares: poesía esquecida”, en *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia* (eds. Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais). Santiago de Compostela: Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII, pp. 103- 116.
- Cochón, Luís, Alonso Girgado, Luís e Piñeiro Pais, Laura (eds.). 2017. *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia*. Santiago de Compostela: Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII.
- Fernández Rodríguez, Áurea, Galanes Santos, Iolanda e Luna Alonso, Ana (eds.). 2012. *Traducción de una cultura emergente*. Berna: Peter Lang. DOI <https://doi.org/10.3726/978-3-0351-0464-6>.
- Fernández Vázquez, Mar. 2015. “Las traducciones de Carlos Casares Mouriño para la editorial Argos Vergara”, en *Perspectivas multifacéticas en el universo de la literatura infantil y juvenil* (eds. Gloria Bazzochi, Pilar Capanaga y Raffaella Tonin), *MediAzioni*, 17, http://mediazioni.sitlec.unibo.it/images/stories/PDF_folder/document-pdf/n.17-2015/fernndezvzquez.pdf [Consulta 17/07/2018].
- Figuroa, Antón. 2008 . “Autonomía do escritor e creación do campo literario”, en *A semente da nación soñada. Homenaxe a X.L. Méndez Ferrín* (eds. Francisco Fernández Rei, Xosé M. García Crego, Rosa López Fernández e Xabier Vázquez López). Santiago de Compostela: Laidvento, pp. 319-330.
- Figuroa, Antón. 2015. “A ‘literatura nacional’ e a articulación do campo literario”, en *Marxes e centros. Para unha socioloxía do campo cultural* (ed. Alejandro Alonso Nogueira, Arturo Casas, Manuel Forcadela, Teresa López, Laurence Malingret e Elías Torres Feijóo). Santiago de Compostela: Laidvento, pp.145-160. [Tradución de “National Literatura and the Literary Field”, en *Contemporary Galician Cultural Studies: Between the Local and the Global* (ed. Kirsty Hooper e Manuel Puga Moruxa), 2011. Nova York: The Modern Language Association of America, pp. 40-53].
- Fortes López, Belén. 2002. “Carlos Casares, palabra de escritor”, en *Tempos Novos*, nº 56, pp. 60-66.
- Freire Dopazo, Ángeles. 1999. *Revisión e comentario da traducción de Carlos Casares de “O Principiño”*. Traballo fin de carreira inédito. Vigo: Facultade de Filoloxía e Tradución da Universidade de Vigo.
- Freixanes, Víctor. 2003. “Memoria de editor”, en *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra* (eds. Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo). Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 223-226.
- Galanes Santos, Iolanda. 2014a. “El agente de traducción en la recuperación de un sistema cultural. A propósito de Carlos Casares”, en *Traducción e industrias cul-*

turales (ed. Xoán Montero Domínguez). Berna: Peter Lang. DOI <https://doi.org/10.3726/978-3-653-04446-1>.

Galanes Santos, Iolanda. 2014b. “Carlos Casares y la traducción: obra dispersa e inédita”, en *Quaderns*, n° 21, pp. 183-198. <https://www.raco.cat/index.php/QuadernsTraduccio/article/view/284083/371989> [Consulta: 19/07/2018].

Galanes Santos, Iolanda. 2016. “La traducción literaria gallega contemporánea: intratraducción y extratraducción”, en *La traducción literaria. Nuevas investigaciones* (eds. Iolanda Galanes Santos, Ana Luna Alonso, Silvia Montero Küpper e Áurea Fernández Rodríguez). Granada: Comares, pp. 153-176.

Garrido, Gustavo Adolfo (coord.). 2017. “Bibliografía de Carlos Casares”, en *Raigame*, n° 40, pp. 159-166. https://dialnet.unirioja.es/servlet/ejemplar?codigo=471569&info=open_link_ejemplar [Consulta: 15/05/2018].

Heilbron, Johan e Sapiro, Gisèle. 2002. “La traduction littéraire, un objet sociologique”, en *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 144, pp. 3-5. DOI <https://doi.org/10.3406/arss.2002.2803>.

Heilbron, Johan. 2009. “Le système mondial des traductions”, en *Les contradictions de la globalisation éditoriale* (dir. Gisèle Sapiro). París: Nouveau Monde, pp. 253-274. [Tradución revisada e actualizada realizada por Anaís Bokobza de Heilbron, Johan. “Toward a Sociology of Translation : Book Translations as a Cultural World-System”, en *European Journal of Social Theory*, 1999, v. 2, pp. 429-444].

Lama, María Xesús e González Fernández, Helena (eds.). 2009. *Do sentimento á conciencia de Galicia. Correspondencia 1961-1984. Ramón Piñeiro e Basilio Losada*. Vigo: Galaxia.

Lama, María Xesús. 1999. “Entrevista con Carlos Casares. Director da editorial ‘Galaxia’ e Presidente do ‘Consello da Cultura Galega’”, en *Galicien Magazin*, n° 8, pp. 24-25.

Lema Martínez, Rebeca e Maquieira Fontán, Sara. 2011-2012. “A raposa d’O Princiño’ non quería ser domesticada senón cativada: comparación das traducións castelá e galega d’O Princiño”, *Viceversa*, n° 17-18, pp. 41-57.

Lezcano, Arturo. 1963. “Al pasar. Carlos Casares Mouriño, poeta y estudiante de Filosofía, presentará una trilogía en los Juegos Florales de Villagarcía de Arosa. No se presentó a los de Orense por enterarse de que rechazaban los poemas en gallego”, reproducido en *Carlos Casares, punto de encontro* (coord. Marcos Valcárcel), 2002. Ourense: Concello de Ourense, col. Auria, pp. 87-88.

- López-Casanova, Arcadio. 2017. “Carlos Casares, poeta”. En *Carlos Casares: home-naxe. De amicitia* (eds. Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais). Santiago de Compostela: Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII, pp. 279- 293.
- Losada, Basilio. 2003. “Ramón Piñeiro e Carlos Casares, unha historia de lealdades”, en *Carlos Casares os amigos, as imaxes, as palabras* (eds. Xan Carballa e Damián Villaláin). Vigo: A Nosa Terra, p. 65.
- Luna Alonso, Ana e Galanes Santos, Iolanda. 2012. “As traducións inéditas de Carlos Casares”, en *Grial*, nº 196, pp. 38-47.
- Luna Alonso, Ana e Galanes Santos, Iolanda. 2018. “A tradución entre culturas minorizadas na cultura galega. Intercambios contemporáneos”, en *Estudios literarios e campo cultural galego* (eds. Teresa López, Laurence Malingret e Elías José Torres Feijó). Santiago de Compostela: CIPPCE- Universidade de Santiago de Compostela, pp. 181-204. DOI <http://dx.doi.org/10.15304/9788416954483>.
- Luna Alonso, Ana, Fernández Rodríguez, Áurea e Galanes Santos, Iolanda (eds.). 2015. *Literaturas extranxeras y desarrollo cultural. Hacia un cambio de paradigma en la traducción literaria gallega*. Berna: Peter Lang. DOI <https://doi.org/10.3726/978-3-0351-0760-9>.
- Luna Alonso, Ana. 2015. “El manuscrito inédito de O Principiño. Un texto fundacional de la literatura gallega traducida”, en *Çédille revista de estudos franceses*, nº 11, pp. 363-388. <https://cedille.webs.ull.es/11-DEF/17luna.pdf> [Consulta: 15/05/2018].
- Luna Alonso, Ana. 2017. “Carlos Casares en el espacio francófono: La trayectoria editorial de *Monsieur*”, en *Anales de Filología Francesa*, nº 25, pp. 381-398. <http://revistas.um.es/analesff/article/view/315961/222981> [Consulta: 15/05/2018].
- Mociño González, Isabel. 2015. “Literatura infantil y juvenil gallega: la importación de traducciones”, en *Literaturas extranxeras y desarrollo cultural. Hacia un cambio de paradigma en la traducción literaria gallega* (eds. Ana Luna Alonso, Áurea Fernández Rodríguez e Iolanda Galanes Santos) Berna: Peter Lang, pp. 105-126. DOI <https://doi.org/10.3726/978-3-0351-0760-9>.
- Montero Küpper, Silvia. 2012. “Contextualización histórico-cultural y apuntes sobre el sector editorial gallego”, en *Traducción de una cultura emergente. La literatura gallega contemporánea en el exterior* (eds. Áurea Fernández Rodríguez, Iolanda Galanes Santos e Ana Luna Alonso). Berna: Peter Lang, pp. 61-86. DOI <https://doi.org/10.3726/978-3-0351-0464-6>.
- Montero Küpper, Silvia. 2013. “As políticas de tradución no caso galego”, En *Lingua e Tradución. IX Xornadas sobre Lingua e Usos* (ed. Xesús M. Mosquera Carregal). A Coruña: Servizo de Normalización Lingüística, Servizo de Publicacións da Uni-

versidade de Coruña, pp. 61-86. <http://hdl.handle.net/2183/13522> [Consulta: 15/05/2018].

Outeiriño, Maribel. 1979. “Carlos Casares: historia de un joven académico”, reproducido en *Carlos Casares, punto de encontro* (coord. Marcos Valcárcel), 2002. Ourense: Concello de Ourense, col. Auria, pp. 102-103.

PEN Galicia. s.d. <http://www.pengalicia.gal/> [Consulta: 01/03/2018].

Pena Presas, Montse. 2007. “Carlos Casares, tradutor diverso e editor entregado de literatura infantil e xuvenil”, en *Anuario de Estudos Literarios*, nº 2007, pp. 68-73.

Pena Presas, Montse. 2009. “Carlos Casares, tradutor diverso e editor entregado de literatura infantil e xuvenil”, en *Actas Simposio Carlos Casares* (eds. Camiño Noia; Olivia Rodríguez e Dolores Vilavedra). Vigo: Tórculo, pp. 200-211. https://issuu.com/fundacioncarloscasares/docs/libro_actas_completo2/22 [Consulta: 15/05/2018].

Piñeiro Pais, Laura. 2017. “O nacemento dun escritor. Carlos Casares na década dos sesenta”, en *Raigame*, nº 40, pp. 38-49. https://dialnet.unirioja.es/servlet/ejemplar?codigo=471569&info=open_link_ejemplar [Consulta: 15/05/2018].

Platas Tasende, Ana María. 1998. “Conversación con Carlos Casares”, en *Revista Galega de Ensino*, nº 21, pp. 15-26. <http://www.edu.xunta.es/ftpserver/portal/DXPL/revistagalega/rge21.pdf> [Consulta: 15/05/2018].

Porteiro, María Xose e Perozo, Xosé Antonio. 2017. “Que poden ler os rapaces de 15 ou 16 anos? Conversa con Carlos Casares (1980)”, en *Grial*, v. 55, nº 213, pp. 70-75.

Regueira, Mario. 2017. “Contra o vento ou baixo o sol. A narrativa de Calos Casares nos camiños do campo literario galego de posguerra”, en *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia* (eds. Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais). Santiago de Compostela: Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII, pp. 363- 373.

Rodríguez Vega, Rexina. 2017. “A utopía de Verines”, en *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia* (eds. Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais). Santiago de Compostela: Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII, pp. 379- 389.

Roig Rechou, Blanca-Ana e Fernández Vázquez, Mar. 2017. “Carlos Casares, un clásico contemporáneo da LIX galega”, en *Carlos Casares: homenaxe. De amicitia* (eds. Luís Cochón, Luís Alonso Girgado e Laura Piñeiro Pais). Santiago de Compostela: Cadernos Ramón Piñeiro XXXVII, pp. 391- 405.

Roig Rechou, Blanca-Ana. 2009. “La aportación decisiva de Carlos Casares a la Literatura Infantil y juvenil”, en *AILI7 (Anuario de Investigación en Literatura*

Infantil y juvenil), v. 7, nº 2, pp. 117-140. <http://anilij.uvigo.es/revista/> [Consulta: 15/05/2018].

Salgado, Xosé Manuel. 2017. “Dúas prosas ficcionais esquecidas de Carlos Casares”, en *Casares en Compostela. Universidade e literatura* (eds. Henrique Monteagudo, Xosé Manuel Salgado e Dolores Vilavedra). Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, pp. 169-185.

Sánchez Izquierdo, Alfonso. 1973. “ Carlos Casares: ‘No creo que exista una nueva narrativa gallega. Si la lengua desaparece, también desaparece el escritor. El idioma es lo específico de cualquier literatura’ Carlos Casares, de narrador a crítico”, reproducido en *Carlos Casares, punto de encontro* (coord. Marcos Valcárcel), 2002. Ourense: Concello de Ourense, col. Auria, pp. 91-93.

Sapiro, Gisèle (dir.). 2012. *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles*. París: Ministère de la Culture et de la Communication.

Sapiro, Gisèle. 2009. “Introduction”, en *Les contradictions de la globalisation éditoriale* (dir. Gisèle Sapiro). París: Nouveau Monde, pp. 7-24.

Sapiro, Gisèle. 2012a. “Les obstacles économiques et culturels à la traduction”, en *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles* (dir. Gisèle Sapiro). París: Ministère de la Culture et de la Communication, pp. 25-53.

Sapiro, Gisèle. 2012b. “Gérer la diversité: les obstacles à l’importation des littératures étrangères en France”, en *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles* (dir. Gisèle Sapiro). París: Ministère de la Culture et de la Communication, pp. 201-232.

Tarrío Varela, Anxo. 1994. *Literatura galega. Aportacións a unha Historia crítica*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

Valcárcel, Marcos (coord.). 2002. *Carlos Casares, punto de encontro*. Ourense: Concello de Ourense, col. Auria.

Viale Moutinho, J. 1988. “A alegría de o escritor”, reproducido en *Carlos Casares: os amigos, as imaxes, as palabras* (eds. Xan Carballa e Damián Villalaín), 2004. Vigo: A Nosa Terra, pp. 124-125.

Vieites, Manuel F. 2017. “Carlos Casares, autor dramático. Unha revisión crítica”, en *Revista de Linguas y Literaturas Catalana, Gallega y Vasca*, v. 22, pp. 125-152. DOI <https://doi.org/10.5944/rllcgv.vol.22.2017.20847>.

Vilavedra, Dolores. 2003. “A Leticia de ler: unha achega”, en *Carlos Casares. A semente aquecida da palabra* (eds. Francisco Díaz-Fierros Viqueira e Henrique Monteagudo). Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, pp. 189-196.